
OD LIRE DO LAJNE

Razvoj glasbila od staroveške oblike aktivnega tipa do inštrumentalnega predhodnika sodobnega računalnika

Mira Omerzel Terlep

197

IZVLEČEK

Različice lajn, ki so v Evropi in na Slovenskem potonile v pozabo v začetku 20. stoletja, se izvijajo iz starogrške lire, srednjeveškega organistruma, Drehleier in Drehorgel ter številnih sorodnih inštrumentalnih različic. V več kot dvatisočletni zgodovini se njena razvojna pot konča z razvojem v glasbeni avtomat in s tem v predhodnika sodobnega računalnika.

Sestavek je razširjeni referat s simpozija Slovenski glasbeni dnevi / Slowenische Musiktage, Ljubljana 1994, na temo Glasba v tehničnem svetu – Musica ex Machina – Die Musik in der Technischen Welt in sicer z naslovom Ljudske lajne – inštrumentalni predhodniki sodobnih računalnikov.

ABSTRACT

The various types of barrel organs which became extinct in Europe and Slovenia in the early 20th century derived from the ancient Greek lyre, from the medieval organistrum, from Drehleier and Drehorgel and numerous other related instruments. The instrument's history covers a span of over two thousand years and ends with its development into an automatic organ and into the predecessor of the modern computer.

The article is an enlarged version of a paper presented at the Symposium Slovenski glasbeni dnevi / Slowenische Musiktage, held in Ljubljana in 1994, dedicated to the theme "Music in a technical world - Musica ex Machina" and entitled "Folk barrel-organs, instrumental predecessors of modern computers."

OD MALOSTRUNSKÉ LIRE, KONCERTNE IN BERAŠKE LAJNE, DO GLASBENIH AVTOMATOV

Različice lajn, ki so v Evropi in na Slovenskem potonile v pozabo v začetku 20. stoletja, se razvijajo iz starogrške lire, srednjeveškega organistruma, Drehleier in Drehorgel ter številnih sorodnih inštrumentalnih različic. V več kot dvatisočletni zgodovini se njena razvojna pot konča z razvojem v glasbeni avtomat in s tem v predhodnika sodobnega računalnika.

Glasbila, ki jih danes poznamo na Slovenskem pod imenom lajne, pripadajo

Virdung (1511): *Trumscheit*, predhodnik citer in lajn, ter gosli. ♦ Virdung (1511): *Trumscheit*, the predecessor of zithers and barrel organs, and fiddle. ♦ Virdung (1511): *Trumscheit*, ancêtre de la cithare et de l'orgue de Barbarie, ainsi que du violon.

dvema družinama glasbenih priprav. Prva, starejša družina, je družina strunskih glasbil, ki jih običajno z ročico spodbuja k zvenenju lajnar, druga družina lajn pa je družina mehaniziranih in avtomatiziranih glasbenih naprav. Glasbila obeh družin imajo za seboj dolgo razvojno pot, katere začetki segajo v antični svet.¹ Naš čas so dosegli primerki glasbil obeh družin - tudi redki - ki jih naš zgodovinski spomin, precej netočen in posplošen, pozna najpogosteje pod imenom "lajne". Uvodoma je torej potrebno zapisati, da bo v poglavju o lajnah na Slovenskem govor o dveh tipih glasbil: o lajni aktivnega tipa s strunami in lajni "avtomatu". Prve so naslednice antičnega sveta in so predvsem produkt evropskega srednjeveškega glasbenega okusa z bordunsko zasnovano uglastitvijo, druge pa so nadaljevalke antičnega iskanja in plod človekove težnje za avtomatiziranim in mehaniziranim zvokom ter sodijo med priprave s (prvimi!) računalniškimi zapisi (v tem primeru glasbenimi) med predhodnike novejših juke-boxov in sodobnih sintesizerjev. V 19. stoletju prično izgubljati veljavo glasbila prve družine. Do 30. let našega stoletja pa že po 100-letni tradiciji še vedno gospodujejo mehanizirane Pianole, Orchestrioni, pojoče skrinjice različnih vrst in mehanizirane orgle (die Drehorgel).

Slovenska jezikovna zgodovina kaže, da točnejših jezikovnih poimenovanj posameznih tipov ene in druge družine glasbil Slovenci nismo poznali in ne poznamo ali pa je morda točnejša jezikovna raba že zbledela. Tuja imena na glasbenih avtomatih, kot jih kažejo muzejski primerki, ki so dočakali naše dni, so morala Slovincu zveneti tuje, pa si je sposodil ime pri sorodnem glasbilu oz. njegovemu predhodniku: lajni (nem. Leier, Drehleier).

Vendar nam slovenski jezik tudi odkriva splošno sprejeto in razširjeno rabo

¹ Glej Alexander Buchner 1959. Po Sach-Hornbostlovi klasifikaciji jih lahko štejemo v skupino lajn z odmevno skrinjico (321.22) ali trzal z jezički (122.2). Glasbeni avtomati-lajne pa so sestavljena glasbila.

besede lajna in njenih izpeljank. Besedi lajna in lajnati sta po Slovenskem splošno znani²: lajnati *pomeni ponavljati vedno isto, pa tudi malopridnico ali umazanega (berača?)*. O tem več kasneje.

Raba slednjega nas spomni na funkcionalnost glasbila, ki je ostalo od svojih začetkov v srednjem veku do našega stoletja beraško glasbilo potujočih muzikantov. Toda o tem kasneje.

Žal so lajne obeh družin v evropskem prostoru vse do našega stoletja oziroma do njihove skorajšnje pozabe ostale med glasbenimi zgodovinarji in etnomuzikologi zelo malo opažene oziroma raziskane, čeprav so mnoge velike umetniške in zgodovinske vrednosti. Žal jim tudi muzeji niso posvečali posebne pozornosti.³ Šele leta 1922, ko je nemški muzikolog Alfred Schnerich odkril kompozicijo Josepha Haydna na valju avtomatofona, se je povečala pozornost glasbenih teoretikov do teh glasbenih priprav. Vendar do leta 1959, ko izide v Pragi pregledno delo o mehaniziranih glasbenih avtomatih v evropskem prostoru izpod peresa Alexandra Buchnerja "*Vom Glocken-spiel zum Pianola*", ni bilo nikakršne sistematične študije o teh instrumentih. Ko pa se je zanimanje zanje vzbudilo, je bilo žal že prepozno, saj se je ohranilo le malo avtomatofonov ali glasbenih avtomatofonov. Termin "*avtomatofon*" je Buchnerjev. Zaradi lažjega razumevanja oziroma lažjega razločevanja obeh družin lajn mestoma prevzemam Buchnerjev termin.

Nič drugače se ni godilo strunskim lajnam in avtomatiziranim lajnam na Slovenskem. Predno pa spregovorim o številnih glasbenih napravah, ki jim danes Slovenci posplošeno pravimo "lajna", se moramo ozreti po njeni razvojni poti in tipologiji.

Glasbene enciklopedije⁴ nas poučijo, da ime "lajna" izhaja iz starogrške "*lire*", ki naj bi jo igrali s plektrumom, ime pa naj bi označevalo strunsko glasbilo. Ekspanzije bizantinskega imperija v 10. stoletju so preko Španije in Italije evropskemu prostoru posredovale sorodno ime *luro* (*lura*).⁵ Bizantinski imperij je z njo in rebabom, iz katerega se razvijejo današnje gosli, prinesel v evropski svet tudi tehniko lokovanja in tako naj bi nastala lira, ki se jo je igralo z lokom.⁶

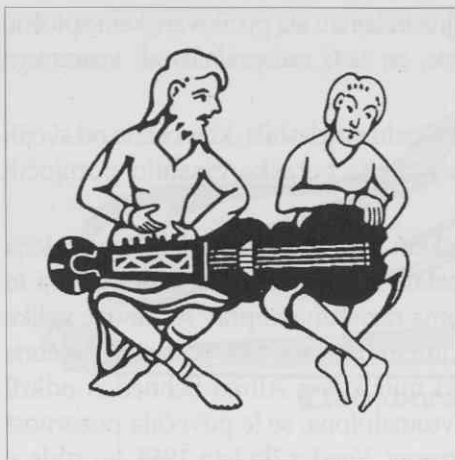
² Tudi v vsakdanji rabi v sosednjem nemškem jeziku sta se pojma vrteti, sukati (drehen) in leiern (lajnati) izenačila.

³ Alexander Buchner 1959, glej ovitek.

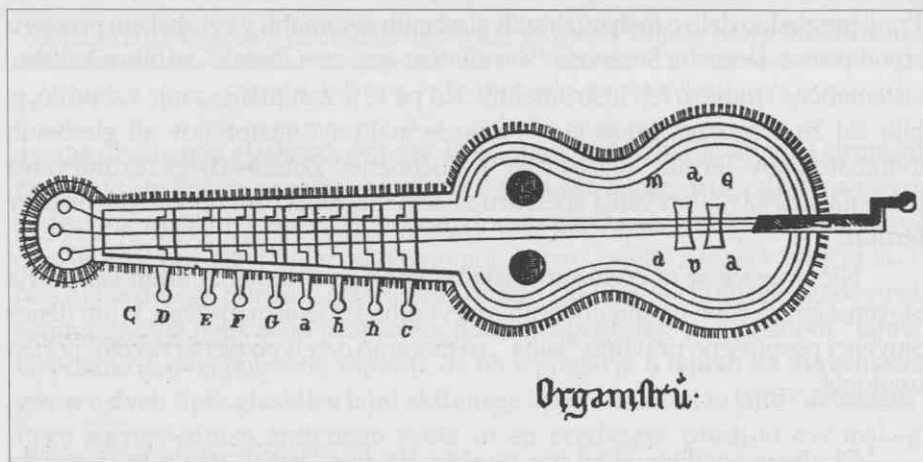
⁴ Michael Prätorius 1619, str. 49; Curt Sachs 1962, str. 119; Mary Remnant 1978, str. 20, 43-49.

⁵ Mary Remnant 1978, str. 43.

⁶ V Angliji izide iz nje znameniti *crwth* ali *croutha*, lat. *chrotta* ali *rotta*, glasbilo potujočih srednjeveških godcev (bardov), ki je bilo prav v Angliji živo vse do 20. stoletja (Mary Remnant 1978, str. 44). Podvojene strune glasbila so bile uglašene v tonih gg / cc / dd (Mary Remnant 1978, str. 46), v intonaciji, ki se praktično ohrani še vse tisočletje pri strunskih lajnah. Ne moremo pa tudi mimo starofrancoske oziroma keltske besede *lai(s)* (nem. *Leich*), ki označuje muziko, melodijo. Besedi sta verjetno tudi tvorki lajninega imena. Glej tudi Malneričevo razpravo Črnomaljsko kolo, Etnolog X-XI, Ljubljana, 1937-1939, str. 100-101, ki iz keltske sekvence po vzoru nemških "lajhov" izpeljuje besedo "lajhati", kar naj bi označevalo predples. Po njegovem pa so sekvence izšle iz godbe.

Organistrum – predhodnik lajn, Santiago de Compostella (Španija), konec 12. stoletja. Igrata sta ga morala dva muzikanta. (A. Buchner 1981) ♦ *Organistrum* - the barrel organ's predecessor, Santiago de Compostella (Spain), late 12th century. It had to be played by two musicians (A. Buchner, 1981) ♦ *Un organistrum* - ancêtre de l'orgue de Barbarie, Saint-Jacques-de-Compostelle (Espagne), fin du 12e siècle. Deux musiciens étaient nécessaires pour en jouer. (A. Buchner, 1981)

Organistrum iz 13. stoletja po Gebertsu (De cantu et musica sacra, 1774) in tangentni mehanizem *drehleier* – sukajoče lajne iz 13. stoletja. (W. Stauder 1995) ♦ 13th-century organistrum after Geberts (De cantu et musica sacra, 1774) and the tangential mechanism of a *Drehleier* - a 13th-century barrel organ (W. Stauder, 1995) ♦ *Organistrum* du 13e siècle d'après Geberts (De cantu et musica sacra, 1774) et le mécanisme tangentiel *drehleier* - orgues de Barbarie tournants du 13e siècle (W. Stauder, 1995)

Najstarejši likovni vir lajne je iz 10. stoletja.⁷ V 11. stol. je nastalo tudi prvo napol mehanično godalo, kjer je lok nadomeščalo rotirajoče kolo z ročico in se je imenovalo **organistrum** ali **beraška lajna**! Bilo je sprva zelo veliko in igrati sta

⁷ Provincialni gauklerji so morali v 13. stoletju na primer posedovati glasbila, kot so lajne (*Drehleier*), gosli (*fidel*), dude (*Sackpfeife*), šalmaje, harfe, psalterij (*psalter*) in chrotto (*Alexander Buchner 1981, str. 59*). Intonacija srednjeveških glasbil je bila nestabilna in menjajoča se z ozirom na trenutne glasbene zahteve. V srednjem veku prav tako ni bilo homogene instrumentalne skupine, čeprav so bili glasbeni instrumenti že zelo pomembni v glasbeni praksi. Lajne se je igralo tako poleg vseh naštetih glasbil. Glasbila so se v instrumentalnih združenjih stalno menjavala. Pomembno je bilo predvsem instrumentalno barvanje zvoka. Instrumentalne skupine v smislu današnjih glasbenih zasedb oziroma ljudskih godčevskih sestavov se osnujejo šele v obdobju renesanse (*Alexander Buchner 1981, str. 79*).

ga morala dva muzikanta: eden je vrtel ročico; ta je poganjala z usnjem prevlečeno vrteče kolo, ki je drgnilo po vseh strunah hkrati, drugi pa je aktiviral niz vrtljivih palic, katerih vsaka je izoblikovala na določenem mestu most v obliki tangente. Ko se je palica obrnila, je nastala tengenta prišla v stik z vsemi strunami naenkrat in tako je s skrajševanjem strun muzikant iskal ustrezno intonacijo na glasbilu. Melodije je bilo z organistrumom moč voditi v paralelnem organumu v stilu, ki je še vedno ponekod v rabi (zlasti) pri evropskem ljudskem petju. Ker pa je bilo glasbilo zaradi svoje velikosti zelo nerodno za igro, je okoli leta 1200 nastala manjša in izpopolnjena oblika organistruma pod imenom simfoni (symphony) in ga je lahko igral en sam muzikant. Vselej so zvenele vse strune, sprva so bile le tri. Vendar pa M. Remnant domneva⁸, da je bilo na tastaturi osmih tipk verjetno možno igrati tone *diatonične C-dur lestvice* (z možno preglasitvijo H v B), strune pa so lahko zvenele glede na uglasitev prve melodične strune v kvarti, kvinti ali oktavi, tako kot druga strunska srednjeveška glasbila, predvsem dude.⁹ Malemu "symphonyju" pa se je spremenil tudi mehanizem. Godec je pritiskal na tipke povezane s tangentami, ki so se dotikale le vrhnje strune (in ne več vseh hkrati!), ostale pa so prosto zvenele kot bordun, tako značilen za srednjeveški glasbeni okus in za zvok ročnih lajn. Nastal je torej sistem, ki ga imajo še vedno nekatere današnje evropske ljudske lajne. Ta sistem je omogočil *hitrejšo igro* in glasbila so zato bolje služila *pevski in plesni spremljavi*, zato ga omenjajo mnoge srednjeveške pesmi.¹⁰ Simfoni, iz katerega se nadalje razvije mala ročna lajna, doživi mnogo različic in dobi mnogo imen. Na tisočletni razvojni poti je mala ročna lajna obdržala prvotno glasbeno funkcijo pevsko-plesnega spremljevalnega glasbila. V srednjem veku so imele lajne (nem. die Drehleier ali die Radleier)¹¹ osrednjo vlogo v glasbenem življenju.

Proti koncu srednjega veka se njihovo število zelo pomnoži, najdemo jih reliefno ali slikarsko upodobljene na številnih srednjeveških likovnih spomenikih.¹² Podobno je še tudi v renesansi,¹³ le da se razvojne različice pojavljajo v svojih renesančnih razvitejših oblikah.

Okoli leta 1500 se število strun poveča in lajna dobi **kromatično uglasitev** v obsegu dveh oktav. Še naprej ostaja približljivo glasbilo potujočih bardov,

⁸ Mary Remnant 1978, str. 73–74.

⁹ Prav tam; Curt Sachs 1962, str. 119.

¹⁰ Prav tam, str. 74–75.

¹¹ Glej Curt Sachs 1962, str. 119; Prätorius 1619, str. 49; Karl Heinz Schickhaus 1981, str. 112; Karl Magnus Klier 1956; Mary Remnant 1978, str. 74–76.

¹² Predhodnik lajne - organistrum - je enako kot psalterij upodobljen na portalu cerkve Santiago de Compostela v Španiji in sicer skupaj s psalterijem, dudami, portativom, lutnjo, zvončki in goslimi (fidel), trumšajtom, šalmajem, trobento, harfo, vrsto lutnje, malim bobnom, cimbalami ali opreklem, zvončki, tamburinom in rogovi.

¹³ Primer je npr. strop s 26 reliefnimi plastikami pojočih in muzicirajočih angelov z vsemi tedaj znanimi glasbili iz Zgoranje Frankovske okoli leta 1473; Karl Heinz Schickhaus 1981, str. 144.

minstrelor, trubadurjev ali Minnessängerjev ter **postane že pravcato "ljudsko"**¹⁴ **glasbilo evropskih dežel.** Prätorius omenja leta 1619 "kmečke" ali potujoče "weiber-layer".¹⁵

V Franciji so lajne znane pod imenom *vielle* (*vielle à roue*),¹⁶ kasneje se ponovno vrnejo tudi v visoko umetnost dvora. V Angliji jo poznajo pod imenom *hurdy-gurdy*. Z razvojem prostega vodenja glasu (brez bordunske spremljave) lajna v visoki umetnosti izgubi svoj pomen. **V naš čas pa jo ohrani evropska ljudska glasba.**¹⁷ Pestrost izrazoslovja in pestrost raznih hibridnih oblik je v srednjem veku in renesansi velika. Lire se stopijo tudi s predhodniki violin in lutnjami ter posnemajo njih resonančni trup.¹⁸ Tiste lire, ki se jih prisloni na ramena ali ob prsa, pa so dobile ime *lire da braccio* (zlasti v Italiji so bile zelo razširjene). Tako nastanejo lajne, ki imajo čez resonančno telo lutnje, kitare ali violine napeti eno ali dve enako zveneči melodični struni, ki se ju krajša - in s tem ubira melodijo oziroma išče intonacijo - z vzmetenimi tipkami. Poleg melodičnih strun so vpete še 2 ali 4 bordunsko zveneče strune, običajno uglasene kot njihove srednjeveške predhodnice. Tovrstne ljudske lajne se obdrže po Evropi še v našem stoletju. Lajnar prav tako vzbuja k zvenenju vse strune hkrati.¹⁹ Melodične strune so običajno uglasene v intervalu kvinte (G-d) ali kvarte (G-c), bordunske spremljevalne strune pa v prostozvencih istoimenskih tonih.²⁰

202

17. in 18. stoletje imenujemo zlato dobo lajn. Tedaj pozna vsa Evropa glasbilo "milega" zvoka. Veliko sorodnih različic nastane v prostoru Italije, Španije, Francije, Anglije, Nemčije, Poljske, Češke, Slovaške, Madžarske do skandinavskih dežel.²¹

V 17. in 18. stoletju je lajna tudi "prvi" ljudski inštrument alpskih dežel,²² inštrument s tastaturo in obsegom do 12 intervalov. V Avstriji jih okoli leta 1840 omenjajo kot Drehleier poleg dud (Dudelsack) in Klier jih imenuje *sestrsko glasbilo dud*, saj imajo podobne glasbene zmogljivosti in uglasitev. Lajninim melodičnim strunam odgovarja melodična piščal dud, prosto zvencim strunam Drehleier pa bordunske cevi dud. Na eno ali drugo glasbilo je možno igrati iste melodije. Zato tako pogosto tudi nastopajo skupaj v duetu ali v večjih godčevskih sestavih

14 Termin ljudski je potrebno tu razumeti predvsem v smislu široko sprejetega - popularnega - in glede na socialno sestavo tedanjega prebivalstva, ki svoje podobe skoraj ne spreminja vse do naše polovice stoletja, predvsem v smislu "kmečkega" glasbila.

15 Michael Prätorius 1619, str. 112.

16 Viella je v srednjem veku tudi violina (fidel) in nastajajoča viola; Mary Remnant 1978, str. 52.

17 Glej tudi Alexander Buchner 1981, str. 77-79, 282-311.

18 Hibrid z gambami je lira de gamba, ki se jo igra med kolena.

19 Glej Curt Sachs 1962, str. 119.

20 Konec 18. stol. jo igrajo bavarski muzikantje; (Karl Heinz Schickhaus 1981 po poročilu J.M. Mettenleiter-ja iz l. 1788 o žetveni gostiji) poleg dud in šalmaja.

21 Tudi švedska Nyckelharpa je inačica "lajne", kjer se namesto vrtečega kolesa uporablja lok.

22 Karl Magnus Klier 1956, str. 44.

in takšen duet evropski pisani viri pogosto omenjajo.

Potrebno je ponovno opozorilo, da z ljudskimi glasbili tega stoletja in glasbili starejših srednjeveških obdobj (vse do zgodnje renesančnih) ni bilo moč igrati kakršnekoli melodije. Z določenimi glasbili omejenih možnosti se je dalo igrati le melodije v pripadajočem obsegu, tonaliteti, uglasitvi. Uglasitev, možnosti obsega in tonalitete ter oblikovanost glasbil pogojujejo tudi pokrajinske značilnosti ljudske glasbe.

V 18. stoletju dobi lajna za kratek čas pomen koncertnega glasbila in pojavi se več lajnarjev virtuozov (enako velja za dude), zlasti na francoskih tleh (npr. komponisti Hotteterre, Baton, Chédeville, Pleyel). Tedaj nastanejo tudi prvi učbeniki in prva koncertna dela.²³ 203

Prav tako so v "zlato dobi lajn" (17. in 18. stol.) muzikantje z lajnami igrali plesne melodije, inštrumentalne viže in predvsem spremljali petje. Tudi v tem obdobju slikarije kažejo lajnarja med drugimi inštrumentalisti, med plesalci ali skupinami pevecov.²⁴

Preostane nam, da si ogledamo še evropska ljudska imena za lajno, za glasbila, ki imajo lahko že tudi klaviaturo, ali pa se godec direktno dotika strun s prsti ali lokom: v Angliji se imenuje *hurdy-gurdy*, v Franciji, zlasti v Bretaniji, *vielle à roue* ali *le vielle*, v germansko govorečih deželah *die Drehleier*, v Italiji *ghironda*, v Španiji *viola de ruedas*, na Portugalskem *sanfõna*, na Nizozemskem *draailier*, na Danskem *bondelire*, rusko in poljsko je *lira*, ukrajinsko *relja*, na Madžarskem *tékérõ*, Švedska lajna z lokom je *nyckelharpa*.²⁵

V začetku 19. stoletja si lajna (ponovno) pridobi veljavo beraškega glasbila in ostaja vse od srednjega veka glasbilo evropskih potujočih muzikantov. Potujoči muzikantje in "berači" pa se prav kmalu statusno izenačijo med seboj. Sprva glasbilo "visoke" in sakralne umetnosti, nato vsesplošno evropsko ljudsko glasbilo tako zopet pristane v rokah ubožanih, ki si z njo poskušajo služiti vsakdanji kruh. Vendar pa imenovano glasbilo (Drehorgel) sodi v novo razvojno družino staroveške lire oziroma kasnejše lajne.

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje ročne lajne prično izginjati iz ljudskega inštrumentarija, ponekod so že celo zelo redke.²⁶ Na Češkem in Slovaškem prično na primer izginjati v 20. letih 20. stoletja, med obema vojnoma pa so še lajnali v potujočih lutkovnih gledališčih. Zadnji "aktivni lajnar" je tamkaj godčeval do

²³ Poleg dud je lajne uporabil v "Kmečki svatbi" ("Baurenhochzeit") leta 1756 L. Mozart; v 19. stol. pa tudi Franz Schubert v pesmi "Leiermann" v ciklu pesmi "Die Winterreise" slika potujočega lajnarja (Karl Heinz Schickhaus 1981, str. 112). Obe deli sta odmev tedanje evropske glasbene (tudi ljudske) mode.

²⁴ Glej navedena dela pod opombo 11.

²⁵ Zanimivo je primerjati posamezne termine z zgodovinskimi različicami istega glasbila.

²⁶ Glej tudi Ludvik Kunz 1974, str. 72.

The image shows a musical score for a piece titled "Leyer". It consists of two staves. The upper staff is the treble clef, and the lower staff is the bass clef. The key signature has one sharp (F#) and the time signature is 2/4. The music is in a folk style. The first ending is marked "1." and the second ending is marked "2. tr.". The word "Leyer" is written above the first staff.

Fragment kompozicije za dude in lajno v ljudskem stilu Josefa Lannerja (Dunaj), ok. 1820, tedaj najpopularnejša ljudska glasbila. ♦ Fragment of a composition for bag-pipe and barrel organ in folk style by Josef Lanner (Vienna), Oct. 1820, at that time the most popular folk instrument. ♦

Fragment d'une composition de style populaire de Josef Lanner (Vienne), vers 1820, pour cornemuse et orgue de Barbarie, les instruments les plus populaires de l'époque.

60. let 20. stoletja. Zadnji lajnar na sosednjem Avstrijskem je bil pokopan l. 1900, na Avstrijskem Štajerskem pa leta 1899.²⁷

Klier piše,²⁸ da tudi v začetku našega stoletja, ko so lajne že skoraj izginile, žal nihče ni zabeležil melodij, ki so jih igrali ti poslednji lajnarji. Enako se je godilo tudi na Slovenskem.

*Posnetkov ali zapisov ročnih lajn alpske Evrope ni.*²⁹

V mrliški knjigi krajevnega urada **Črna na Koroškem** je zapisano, da je 22. 10. 1902 v starosti 71 let umrl potujoči "Dreorgelspieler" Johann Pukl, doma iz Bistrice pri Pliberku. Umrl je zaradi srčne oslabeledosti.³⁰ Po vsej verjetnosti je slovenski potujoči godec sodil v kategorijo obubožanih, ki so se z glasbilom preživljali. Glasbilo pa sodi v družino sukajočih lajn.

Akustik Miroslav Adlešič je zapisal,³¹ da so izkušnje pri izdelavi lajn pokazale, da s klaviaturno mehaniko ni mogoče potegniti strun tako, da bi nastala enakomerna glasna in estetično neoporečna zvenska zaporedja, zato so se snovalci lotili nove naloge: konstrukcije mehanskih strunskih "trzal" in "tolkal". Ta ideja se pojavi v jeseni srednjega veka, in od tedaj izdelovalcev in glasbilarjev ne zapusti več. Tako je ena od razvojnih poti starogrške lire vodila v izpolnitev srednjeveškega organistruma oziroma različice evropskih malih mehaničnih lajn

²⁷ Karl Magnus Klier 1956, str. 45; podatek se nanaša na področje Maria-zell, lajnar pa je umrl v starosti 93 let.

²⁸ Karl Magnus Klier 1956, str. 45.

²⁹ V drugi polovici našega stoletja pa se je predvsem v Franciji (zlasti na Bretonskem) pa tudi v Angliji pričelo njeno oživljanje (v smislu folk-revival) v sklopu raznih amaterskih ali profesionalnih "folklornih" skupin.

³⁰ Za informacijo in izpisek se zahvaljujem dr. Mariji Makarovič.

³¹ Adlešič Miroslav 1964, str. 598.

v ročni izvedbi (Drehleier, vielle, hurdy-gurdy), druga pot pa je vodila v razvijanje Drehklavirja³² oziroma kasnejšega klavikorda in posredno z njim do sodobnega klavirja. Produkt so nedvomno **mehanične lajne v mali ročni izvedbi ali v veliki obliki kot glasbeni avtomati**, na Slovenskem znani pod istim imenom: lajna. Slednji so že prvi in pravi glasniki sodobnega računalnika.³³

GLASBENI AVTOMATI, PREDHODNIKI SODOBNIH RAČUNALNIKOV

Z lajnami v obliki Drehorgel, ki bi jih lahko imenovali tudi "sukajoče orgle", njihov razpoznavni znak pa je hitro vrtenje ročice, se pričinja nova razvojna pot starogrške lire. Pomenijo osnovno razvojno konstrukcijo velike družine glasbenih avtomatov in istočasno sodijo med najbolj razširjene glasbene avtomate po Evropi.³⁴ Čas Avstro-Ogrske monarhije je zlato obdobje lajn, prav tako sukajočih orgel - Drehorgel, ki so tudi na slovenskem severnem etničnem ozemlju znane pod slednjim imenom, kar pojasnjuje delno skupno zgodovino alpskega prostora omenjenega obdobja. V nadaljnjih vrsticah zato za natančnejše razumevanje uporabljam za sukajoče orgle to germansko ime, ki je tudi bolj opredeljujoče od vseslovenskega in trenutno ohranjenega posplošenega termina "lajne". Sukajoče orgle - Drehorgel so produkt človekovih prizadevanj, da bi igralno tehniko mehaniziral in jo avtomatiziral.

C. Sachs imenuje Drehorgel "modni beraški inštrument", glasbilo, ki ima malo prenosno jezično piščalje.³⁵ Lajnar piščalje oskrbuje z zrakom tako, da vrta ročico in z njo odpira zračne vode. *Osrednji del mehanizma je valj z žeblički ali kasneje perforirana (preluknjana) plošča*. Žeblički ali luknjice pri vrtenju zadevajo ob vzvode jezičnih piščali in jih s tem odpirajo. Žeblički in luknjice so torej nekakšni računalniški zapisi kompozicije oziroma svojevrstni notalni zapisi, ki omogočajo dolgotrajno rabo oziroma reprodukcijo tako "zapisanih" melodij. Prvi valji z žeblički so sicer nastali v 17. stoletju,³⁶ vendar je eksistenca sukajočih orgel s tovrstnim mehanizmom dokazana v začetku 18. stoletja. Opisani beraški inštrument ima že mehanizem glasbenega avtomata. Predno pa se lotimo opisnega pregledovanja posameznih avtomatov iz te velike družine, pogledjmo njihovo osnovno razdelitev.

Alexander Buchner je izdelal v delu "Vom Glockenspiel zum Pianola"³⁷

³² Glej tudi študijo o razvoju cimbal oz. opreklja.

³³ Tako lahko razumemo ožebličkane valje in preluknjane kartice.

³⁴ Glej Alexander Buchner 1959, str. 73.

³⁵ Curt Sachs 1962, str. 120.

³⁶ Alexander Buchner 1959, str. 22 - 23. Za pogon oziroma vrtenje valjev so bili v preteklosti znani različni pogonski načini: pogon človeških rok, pogon na vodo, pogon s peskom oziroma sipino, pogon na uteži in pogon z vzmetnimi mehanizmi (glej prav tam, str. 39). Najstarejša je uporaba vode ali sipine. Vodni pogon so poznali že v starem Bizancu. Naštete pogonske sile pa omenjajo tudi teoretični glasbeni traktati iz 16. in 17. stol. Teoretik Athanasius Kircher navaja poleg vzmetnega tudi vodni pogon, poroča pa celo že o poizkusih s sončno energijo. Vodni pogon je bil celo popolnejši, saj ni imel omejenega časa delovanja kot na primer vzmetni mehanizem.

³⁷ Buchnerjevo delo je trenutno najboljše in najbolj sistematično delo o lajnah v Evropi.

(1959) sistematično preglednico glasbenih avtomatov (avtomatofonov), ki jih je razdelil na *idiofone, aerofone in kordofone*. Med idiofone naj bi sodili tisti avtomatofoni, katerih zvenenje sprožajo udarci (pojoči zvonovi), trzanje (pojoče skrinje, polyphoni) ali zračni tokovi (inštrumenti s prebijajočimi jezički: harmonij, manopan). Med aerofone naj bi šteli avtomatofone z vrstami piščali (avtomatične orgle, piščalne ure in ročne orgle - die Drehorgel) in avtomatofone s piščalmi, katerih zračni tok je prekinjan z bati (ptičje orgle - die Vogelorgel). Med kordofone je uvrstil strunska glasbila, katerih zvenenje sproža zračni tok (eolske harfe), kladvca (predhodniki klavirja, organeto), trzala (kordofon) ali godala (virtuosa, violina, violinista). V zadnjo skupino je uvrstil avtomatofon, katerega zvenenje vzbujajo različni sistemi. Sem sodi orkestrion. Našeta imena označujejo tip glasbenih priprav pa tudi njihovo lastno ime (Polyphon, Orkestrion, Manopan...).

Prvo avtomatično glasbilo je sicer nastalo že v 13. stol., in sicer kot mehanizem povezanih zvonov (die Glockenspiel)³⁸. Z iznajdbo urnega vzmetnega mehanizma v 16. stol. pa se prične serijska proizvodnja pojočih in piščalnih ur (die Spieluhren, flute-clocks, die Flöttenuhren), ki so majhni orgelski avtomati z ustničnimi piščalmi, katerih mehanizmi se sprožajo v rednih časovnih presledkih; najbolj so bile priljubljene v 18. stoletju, v obdobju bidermajerja in rokokoja.³⁹ Privoščili pa so si jih le bogati meščani, plemiči. Opremljene so bile z obdelavami prediger in arij priljubljenih oper, z deli koncertov, s sonatami, marši, plesi, modnimi napevi, najpogosteje pa s kratkimi ljudskimi napevi, skratka s kompozicijami, s katerimi so izdelovalci poskušali ustreči željam svojih kupcev.⁴⁰

Vendar pa lahko za rojstno obdobje avtomatiziranih inštrumentov štejemo že renesanso. Renesansa je bila namreč tudi čas tehničnih inovacij v glasbi, glasba pa je bila umetnost (ars) in znanost (scientia)⁴¹. S konstruiranjem glasbenih avtomatov se spopadejo tudi velikani tega časa, kot npr. L. da Vinci.⁴²

Razvojnaja pot orgelskih avtomatov z dodatkom orgelskih piščali (Drehorgel, Organ hurdy-gurdy ali lire organizzate)⁴³ se sicer pričinja v srednjem veku v Italiji, vendar se je v 16. stol. znanje o gradnji le teh razširilo iz Italije v Anglijo in Nemčijo.⁴⁴ **V 18. stoletju nastopijo svojo pot tudi kot beraška glasbila oziroma**

³⁸ Do danes so mehanizmi zvonov obdržali kontinuirno domovinsko pravico zlasti na Nizozemskem. Vendar se šele z zgodovino preciznega urarstva pričinja resnična zgodovina mehanično dovršenih glasbenih avtomatov (glej Alexander Buchner 1959, str. 16).

³⁹ Za slednje so pisali kompozicije C.Ph.E.Bach, G.F.Händel, L. Mozart, L. van Beethoven, (Mary Remnant 1978, str. 180).

⁴⁰ Alexander Buchner 1959, str. 70. Od 16. stol. dalje obstajajo tudi žepne pojoče ure.

⁴¹ Alexander Buchner 1959, str. 16.

⁴² V renesansi so bili glasbeni avtomati spravljani v lično izdelanih dekorativnih omaricah. Z izvevanjem renesanse izgine tudi zanimanje za umetniško izdelane omare, in orgle se preselijo v manj zahtevne resonančne skrinje; (Alexander Buchner 1959, str. 60).

⁴³ Mary Remnant 1978, str. 76.

⁴⁴ Alexander Buchner 1981, str. 319.

kot ljudska glasbila⁴⁵ ter v večji obliki kot nadomestna glasbila za velike orgle v podeželskih cerkvah (zlasti v Angliji tudi kot večje glasbilo *barrel - organ*⁴⁶ in v Franciji). Izdelovali so jih v različnih velikostih. Najmanjše so "ptičje orgle" (die Vogelorgel). V 18. stoletju pa so se razvile v večji inštrument v obliki dvodelne omare. V enem delu so bili shranjeni valji, v drugem pa piščalje, traktura in mehovi. **Germsko področje pozna die Drehorgel tudi pod oznako die Leierkasten ali die Leierorgel**, ki sta po Sachsu posebni berlinski označitvi in se terminsko navezujeta na njuno predhodnico imenovano die Leier.

V obdobju baroka evropskega človeka zgrabi panično iskanje govorečih in pojočih avtomatov.⁴⁷ Sledi mu velika želja po konzervaciji tona in obstoječih del.⁴⁸ Pred Edisonovo iznajdbo fonograma in še dolgo zatem so glavno mehanizirano glasbilo **p o j o č e s k r i n j i c e die Spieldosen ali musical boxes. Pojavile so se v začetku 19. stol.** kot izdelki švicarskih urarjev in bile še stoletje njihovo monopolno tržno blago; še danes jih lahko vidimo v švicarskih urarskih trgovinah. Iz mode so izrinile pojoče ure.⁴⁹ Po mnenju A. Buchnerja je bil čas njihove največje popularnosti v obdobju med leti 1810 - 1910.⁵⁰ Sodile so med pojoče avtomate, ki so se oglašali znotraj hišnih zidov. Zveneči del je predstavljal *kovinski glavnik z zobmi*, ki so zazveneli v posameznih tonih ob trzajih žebličkov. Vrteči valj s premišljeno vstavljenimi žeblički je pri vrtenju dosegal izbrane glavnikove zobe, in sicer le tiste, ki so ustrezali "notirani" melodiji. Valj je bilo mogoče spraviti v pogon z ročico ali z vzmetnim mehanizmom. Običajno lično izdelana resonančna skrinjica je služila kot resonančno telo za ojačitev zvoka, istočasno pa je varovala občutljiv mehanizem pred poškodbami.⁵¹ Te skrinjice so bile bogato berilo glasbenega okusa dežele, od koder so prihajale: opremljene so bile narneč z modnimi opernimi melodijami, sredi stoletja predvsem s patriotskimi pesmimi ljudskega stila, ob koncu stoletja pa s popularnimi valčki.

Pomanjkljivost pojočih ur in pojočih skrinjic je bila ta, da so se oglasile le z eno melodijo, vgrajeno z žeblično notacijo na valj. Človekovo **nadaljnje iskanje je privedlo do konstrukcije p o l i f o n a (Polyphon) z več valji s pisanim programom lahke glasbe.** Valje je bilo mogoče menjati - in z njimi torej tudi melodije - ali pa s premikom valjeve lege v rotirajočem mehanizmu spremeniti tudi žeblično intonacijo, to je melodijo glasbene naprave. V tem primeru je en

⁴⁵ Kot ljudsko glasbilo se je glasbeni avtomat ustalil zlasti na Madžarskem, v Franciji in Španiji, pa tudi v Italiji in Angliji ter Avstriji. Sicer pa je po Evropi znan pod sledečimi imeni: nizoz. je *draaiorgel*, dansko *lirekasse*, švicarsko *lyre*, franc *orgue de barbarie*, ital. *organino a cilindro*, špan. *organo de mano*, port. *realejo*, rusko *šarmanka*, poljsko *katarynka*, češko *kolovratek*, romunsko *organas portativ*, madžarsko *siplada*, hrvaško *kretanac* (danes vergl), slovensko *lajna ali lajerkosten*.

⁴⁶ Mary Remnant 1978, str. 180. Zelo znani izdelovalci so bili Čehi (bratje Riemer, V. Šámal, Salomon in Liberec) ter Nemci (berlinska firma Frati & Co); glej Alexander Buchner 1959, str. 73-75.

⁴⁷ Prvi govoreči avtomat je nastal l. 1788 kot triumf človekovih iskanj, tehnike in raznih iznajdb.

⁴⁸ Glej Alexander Buchner 1959, str. 16.

⁴⁹ Alexander Buchner 1959, str. 72.

⁵⁰ Prav tam, str. 51.

⁵¹ Alexander Buchner 1981, str. 312-316.

valj nosil žeblične zapise večih melodij. Inštrument je dobil ime po leipziški firmi Polyphon, ki ga je izdelovala masovno.⁵² Buchner tudi navaja, da sta nemška firma in ameriška firma Regina izdelali več kot milijon glasbenih avtomatov v različnih izvedbah. Izdelovale pa so jih tudi številne male firme. Nemške firme so zmogle izdelati perforirane plošče z opernimi melodijami že tri tedne po premieri opere v gledališču, kar nam pomaga pojasnjevati veliko priljubljenost teh glasbenih aparatov, ki so dobile mesto predvsem po gostilnah in zabaviščnih prostorih, kjer so se pač zbirali ljudje. Glasbeni avtomati so tako popularizirali nastajajočo glasbeno umetnost.

208 Ustavimo se še pri *valjčnih mehanizmih*. Umetnost notiranja valja je bila skrbno in natančno delo. Od točnega ožebličkanja predvidenih mest lesenega valja z žeblički različnih velikosti (za daljše tone pa s kovinskimi mostički) so bili odvisni tonska slika, višina tona, trajanje, zaporedja in sozvočja tonov, saj žeblički sprožajo k zvenenju različna zvočila, vdelana v avtomate.⁵³ Valj je moral biti iz dobro presušenega lesa, da s časom ni prišlo do deformacij lesene podlage in s tem žeblične notacije. Sčasoma se je tehnika ožebličkanja tudi tako izpopolnila, da je bilo mogoče na en valj prenesti tudi po več kompozicij.

Leta 1752 si je berlinski mehanik Hohfeld izmislil genialno napravo *melograf*. S tako imenovanim melografskim delom so se melografi trudili natančno prenesti na valje (z ožebličkanjem ali luknjanjem papirnatih svitkov) potek glasbe oziroma kompozicije. To delo se je imenovalo "notiranje valjev".⁵⁴ Z melografom je bilo mogoče z veliko matematično natančnostjo "notirati" kompozicijo, ki si jo je zamislil skladatelj.⁵⁵ *Orkestrator* je prenesel kompozicijo na valj ali trak. Najprej pa je moral natančno preštudirati skladbo, še zlasti, če je šlo za prenos orkestrske igre, in nato prenesti, lahko bi rekli prevesti našo običajno glasbeno notacijo v "notacijo perforiranih trakov" ali v "notacijo ožebličkanih valjev". Delati je moral natančno, saj je že polmilimetrška sprememba povzročila napako zvočne slike, ki jo je zaznalo človeško uho.⁵⁶

Vendar pa je šele leta 1852 Francoz M. de Courteuil skonstruiral sistem *perforiranih trakov "planchette"*, ki temelji na luknjicah v kartonastih trakovih z notno sliko kompozicije. Od tod je bil samo korak do pomembnega *kartoniuma* J. A. Testé iz Nantesa, pri katerem so ventile odpirali in zapirali prebijajoči jezički, ki so jih potisnili ali dvignili, oziroma zapirali ali odpirali s preluknjanim trakom sproženi vzvodi. *Mehanizem prebijajočih jezičkov z vzvodi* je omogočil nadaljnji razvoj glasbenih avtomatov. Večina glasbenih avtomatov je pripadala tistim mehanizmom, katerih jezički niso bili krmiljeni z valji, temveč s preluknjanimi

⁵² Alexander Buchner 1959, str. 54.

⁵³ Glej Alexander Buchner 1959, str. 22.

⁵⁴ Po opravljenem delu so z melografom lahko natančnost glasbenega poteka tudi takoj preverili. Glej Alexander Buchner 1959, str. 22–23.

⁵⁵ Alexander Buchner 1959, str. 102–103.

⁵⁶ Alexander Buchner 1959, str. 38.

kovinskimi ploščami ali s preluknjanimi papirnati trakovi⁵⁷ v smislu današnjih računalniških kartic. Oblike in velikosti tovrstnih polifonov pa spominjajo na stare lijakaste gramofone. Sistem je bil revolucionaren v tehniki gradnje avtomatofonov in prav kmalu jih je imela večina glasbenih avtomatov.⁵⁸

Enako revolucionarna v mehanizmih glasbenih avtomatov je bila *raba pnevmatičnega sistema*, s katerim se je izboljšala kvaliteta glasbenega zapisa in reprodukcije. Gre za patent lyonskega mehanika Ch. F. Saytre, ki datira v leto 1842. Izpopolnil pa ga je J. Carpentier leta 1880 tako, da je električni melograf direktno zapisoval umetnikovo igro z okroglimi ali kvadratnimi luknjicami na papir. Njegov glasbeni konstrukt je bil neke vrste *pisalni glasbeni telegraf*.⁵⁹

Zadnji uspeh v izpopolnitvah na področju pnevmatičnih avtomatofonov 209
je **pianola**, ki si jo je zamislil ameriški inženir E.S. Votey in jo patentiral leta 1897.⁶⁰ Njegov avtomatofon s preluknjanimi trakovi je znan pod imenom pianola ali *phonola*. Angloameriška družba Aeolian jih je izdelovala pod imenom pianola. Kasneje se je ime *preneslo na avtomatizirane klavirje s pnevmatično ureditvijo*.⁶¹ V različnih izvedbah in pod različnimi oznakami so tovrstne glasbene priprave potovale kot trgovsko blago po vsej Evropi. Najbolj razširjena je bila pianola.

V 60-ih letih 19. stol. so pričeli izdelovati tudi Drehorgle, katerih piščalje ni več ležalo, temveč je bilo pokončno vgrajeno v resonančno omaro in je vsebovalo jezične in ustnične piščali.⁶² Od tu je pot vodila izdelovalce orgel in avtomatičnih glasbil h konstrukciji, s katero so želeli (z mehanizirano avtomatiko) nadomestiti oziroma posneti igro večjega števila inštrumentov ali celo celotnega orkestra. **Izpopolnjevanje je rodilo orkestrion**⁶³ ali **orchestral musical box**,⁶⁴ ki pa je kljub neverjetnim izpopolnitvam ostal za razvojem pianole. Ton je bil na enem samem registru prešibak in pri vseh premočan. Če zanemarimo nezadovoljujoče glasbene zmožnosti in tonske kvalitete orkestriona, po mnenju A. Buchnerja ni bil dosežen kaj večji napredek od konstrukcijskih dosežkov Drehorgel.⁶⁵

Orkestrion se je pojavil v času novih odkritij na področju akustike in večje zahtevnosti v smislu kvalitetnejše glasbene reprodukcije, v obdobju intenzivne človeške mehanizacije in v obdobju večje matematične natančnosti.⁶⁶

⁵⁷ Glej Alexander Buchner 1981, str. 316.

⁵⁸ Alexander Buchner 1959, str. 25–32.

⁵⁹ Več glej Alexander Buchner 1959, str. 35.

⁶⁰ Firma M. Welte & Söhne pa je pričela s proizvodnjo pianol.

⁶¹ Alexander Buchner 1981, str. 36.

⁶² Ta tip se je imenoval *Wiener Werkel*, gradili pa so ga samo na Dunaju. Poimenovali so ga kar po firmi, ki jih je izdelovala. Avtomat je imel enako funkcijo kot sestrške Drehorgle v bogoslužju vaških cerkva. Bile so opremljene s psalmi, preludiji, koralami, cerkvenimi pesmimi; glej Alexander Buchner 1959, str. 73.

⁶³ Alexander Buchner 1981, str. 319.

⁶⁴ Mary Remnant 1978, str. 182.

⁶⁵ Alexander Buchner 1981, str. 320.

⁶⁶ Glej Alexander Buchner 1959, str. 77. Najbolj znani graditelji so bili Dunajčani, bratje Mälzel (glasbeni avtomat so poimenovali *Panharmonikon*) in kasneje družina Kaufmann. Prvi "mehanični orkester", kot se je avtomat imenoval, je nastal leta 1798, izdelal pa ga je petersburški urar J.G. Strasser. ▶

Do mehanizacije strunskih glasbil pa dolgo ne pride, ker je konstrukcija le-teh precej zapletena. Mehanizacija loka je bila izvedena le pri ročnih orglah (Drehorgel). Šele leta 1908 je ameriški konstruktor izdelal prvo "avtomatično violino", t.i. *violino virtuoso*. Njeno konstrukcijo si je glasbilar zamislil na neskončno vrtečem se loku z elektromotorjem. V to skupino sodijo tudi avtomatizirana strunska glasbila od mehaničnega spineta, kordofona s citrsko zasnovno, avtomatofona pianole-violine s tremi violinami, do harfnih ur. Vendar so bili avtomati strunskih glasbil manj uspešni⁶⁷ in tudi manj popularni. Na Slovenskem jih praktično ni, zato naj ostane o njih le bežen zapis.

210

Mnogo je bilo poizkusov izpopolnitve pianole, ki je dosegla v 30. letih našega stoletja največjo popolnost med mehaničnimi inštrumenti.⁶⁸ Namesto desetih človeških prstov pianolo "igra" 88 povezanih in odvisnih mehaničnih prstov, ki po zaslugi preluknjanih trakov aktivirajo ustrezne tonske priprave k zvenenju. Ta glasbeni avtomat lahko igra arpeggie in precizne trillerje, ritmične ekstravagance in vse možne harmonije, z gumbi je možno nastaviti ustrezen tempo, z ročicami dinamiko in aktivirati ustrezne dušilce.⁶⁹ Na pianolah je mogoče menjavati le registre, ni pa mogoče menjavati intenzivitete tona.⁷⁰

Samo s pianolo pa je komponist lahko dobil kar se da točen zven zamišljene tonske slike. Zato tudi ni čudno, da je nastalo izredno veliko del prav za ta glasbeni avtomat. Tehnično-praktična posebnost pianole je bila v tem, da se komponistu ni bilo potrebno ozirati na zmogljivost človeških rok, in je zanj lahko na primer sestavil tudi kompozicije, ki bi sicer zahtevale osemročno igro⁷¹ ali nadčloveške umetnikove fizično-igralne napore.

Dolgo časa je pianola veljala za samosvoj avtomatiziran klavir,⁷² kot "glasbilo" svojstvenih možnosti pa se ni obnesla.

Za glasbene avtomate so pisali kompozicije: J. Haydn (predvsem sonate), J. S. Bach in C. Ph. E. Bach (poloneze, menuette, marše in druge kratke kompozicije z oznakami tempa), L. Mozart, L. van Beethoven (najznamenitejše delo je Wellingtonova zmaga pri Vittoriji), Anton Eberl, L. Cherubini, Michael Pamer, Paul Gaubert, Igor Stravinski (balet "Svatba"), George Antheil, Paul Hindemith,

► Kot zanimivost naj zapišem sledeče: 21.6.1813 je Napoleon zmagal pri Wellingtonu. Bratje Mälzli so povabili k sodelovanju tedaj že znanega komponista L. van Beethovna, ki se je tedaj zadrževal na Dunaju. Za orkestrion je napisal kompozicijo "Wellingtonova zmaga pri Vittoriji". Premiera je bila 8. decembra 1813. Požela je velik uspeh in mnogo čudenja nad zmogljivostjo novega glasbenega avtomata; Alexander Buchner 1959, str. 78.

⁶⁷ Alexander Buchner 1981, str. 322.

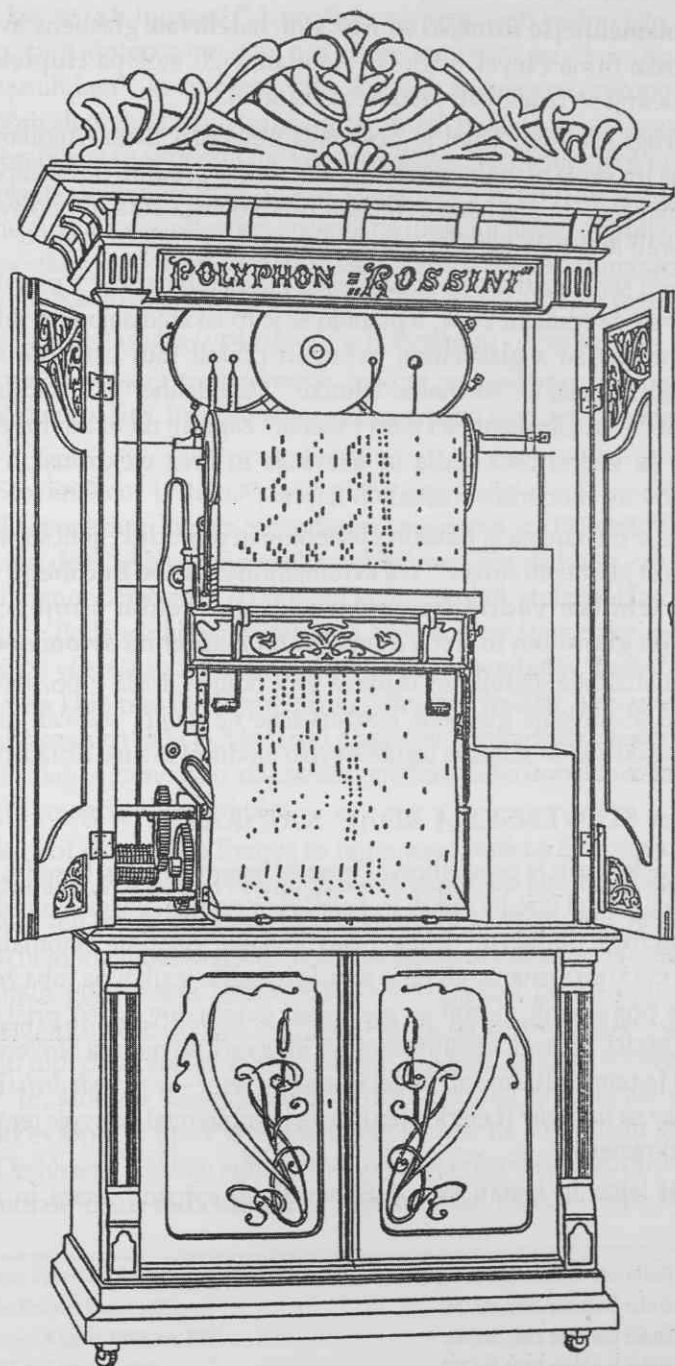
⁶⁸ Alexander Buchner 1981, str. 325–326.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Alexander Buchner 1959, str. 22.

⁷¹ Alexander Buchner 1959, str. 103.

⁷² V glasbeni literaturi je veliko del, ki so bila napisana za glasbene avtomate ali so bila označena kot primerna zanje. Že v 17. stol. je teoretik Athanasius Kircher navedel v delu "Musurgia universalis" skladbo die "Ricerca" Johanna Kasperja Kerlla, katerega dela oziroma kompozicije so primerne za "avtomatične orgle"; Alexander Buchner 1959, str. 16.

Polyphon s preluknjanimi trakovi iz leta 1904. (A. Buchner 1981) ♦ *Polyphon* with perforated tapes from 1904 (A. Buchner, 1981) ♦ *Polyphon* du 1904 avec rubans perforés (A. Buchner, 1981)

na valje pa so zašle tudi Rossinijeve skladbe.⁷³

Najznamenitejše firme, ki so v 19. stol. izdelovale glasbene avtomate, so bile francoska firma Pleyel, angleška Aeolian, v 20. stol. pa Hupfeld in Welte Mignon (slednji so izdelovali predvsem pianole).⁷⁴

Po drugi svetovni vojni je poskusila ameriška firma Aeolian ponovno pripeljati na trg svoje pianole, vendar je bil to že čas prodora novih izpopolnjenih glasbenih naprav. Za glasbene avtomate predvojnega stila ni bilo več interesa, zato so morali leta 1951 končati s proizvodnjo.⁷⁵

212

Največji sen akustikov in iznajditeljev glasbenih naprav v preteklosti je bil posneti kar se da resnični zvok. S pianolo se je to iskanje najbolj približalo cilju. Konstruktorji pa so z glasbenimi avtomati podali tudi osnovno stopnico v raziskovanju in iznajdbi snemalne tehnike.⁷⁶ A. Buchner je v zaključni besedi svoje knjige "Vom Glockenspiel zum Pianola" zapisal, da bi bili brez glasbenih avtomatov še vedno brez radia in televizije in brez elektronskih glasbenih inštrumentov ter modernih snemalnih naprav.⁷⁷

Naprej v mehanizaciji tonskih posnetkov in reprodukciji ni šlo več. Sledila je že umetnost glasbenih strojev.⁷⁸ **Od avtomatofonov so po Buchnerju v sodobno snemalno tehniko vodile tri poti: ena h glasbenim strojem, druga k elektronskim glasbilom in tretja k modernim glasbenim avtomatom.**⁷⁹

Avtomatizirana glasbila so izgubila svoj pomen in šla v pozabo, ko jim je preostala le še funkcija glasbene konzervacije na valjih, ploščah ali trakovih zapisanih melodij, ki so sčasoma izgubile svojo modnost in z njo družbeno funkcijo.

LAJNE NA SLOVENSKEM KDAJ? KAJ? KAKO?

Slovenski jezik je preoblikoval besedo leyer v lajno, v besedo, ki je v rabi še danes, in ji pridal izredno širok in posplošen pomen. Točnejših poimenovanj tipov ene (aktivne oblike) ali druge (pasivne oblike oziroma avtomata) družine glasbil Slovenci ne poznamo ali pa je morda točnejša jezikovna raba že zbledela. Tuja imena prenešenih glasbil in glasbenih avtomatov, ki so prišla k nam s potujočimi godci, trgovci, vojnimi invalidi in berači, so morala Slovincu zveneti tuje, zato si je **izposodil ime ali le del imena, le leier - ne pa tudi dreh (Drehleier), le kasten - ne pa tudi leier (Leierkasten)**, in ga preoblikoval po svoje ter pomensko izposojenko razširil.

Besedi lajna in lajnati sta po Slovenskem splošno znani in imata več

⁷³ Glej Buchnerjeva dela 1959 in 1981.

⁷⁴ Alexander Buchner 1959, str. 20.

⁷⁵ Alexander Buchner 1959, str. 95.

⁷⁶ Alexander Buchner 1959, str. 103.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Alexander Buchner 1959, str. 20.

⁷⁹ Alexander Buchner 1959, str. 103.

pomenov. Pod pojmom lajna si Slovenci še danes predstavljajo "zaboj z musko" ali "nekaj, kar se vrti in poje".⁸⁰ Lajnatni pomeni govoriti vedno isto, ponavljati vedno isto, tudi dolgočasno, kar nas mora spomniti na "konzerviran zvok avtomatiziranih lajn", ki so omogočile skorajda nešteto zvočnih ponovitev na valjih, ploščah ali preluknjanih trakovih zapisanih melodij, ki so sčasoma postale resnično obrabljene in skorajda nič več poslušljive. Po Pleteršniku pomeni lajna tudi malopridno in malomarno žensko, lajnati pomeni potikati se okrog, lajnast pa umazanega. Raba slednjega nas spomni na funkcionalnost glasbila, ki je ostalo od svojih začetkov v srednjem veku do našega stoletja beraško (umazano!) glasbilo potujočih muzikantov in obubožanih-moških in žensk. Toda o tem kasneje.

In kdo je tisti, ki igra/vrti lajno? Po Pleteršniku - *lajnovc*.

213

Lajn na slovenskih srednjeveških freskah ne najdemo, pač pa na freskah sosednjih dežel in v Istri. Problematika za samostojno razpravo. Vendar v drugem kontekstu.⁸¹

Na Slovenskem je lajna prvič pisno izpričana v rokopisnem lat.-slov. slovarju "Dictionarium latino carniolicum" (verjetno iz 17. stol.)⁸², nato pa v Hacquejevem delu "Abbildung und Beschreibung der südwest - und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven"⁸³, ki prinaša podatke za 18. stoletje. Hacquet omenja lajno dvakrat. Podatek, ki naj bi veljal za Istro, omenja lajno poleg *vidalic*, *dud in violine*, *našteta glasbila pa naj bi služila za plesno spremljavo*. Tudi Čiči naj bi po njegovem ples kolo plesali ob spremljavi "meshin" (mišnic oziroma dipel, ki so istrska različica dud) *ali lajn*.⁸⁴ Sestrski glasbili se je torej tudi v Čičariji (in Istri?) funkcionalno lahko zamenjalo, obe pa sta verjetno enako uspešno, z enako zvočno kvaliteto (?) zmogli spremljati ples.

Enako kot drugod po Evropi se lajna torej tudi na Slovenskem omenja skupaj z dudami. Žal pa ni več moč povsem zagotovo ugotoviti, za kakšen tip lajn pri nas v teh prvih virih gre, ker jih poročila ne opisujejo, temveč le omenjajo. Tudi ni moč zagotovo trditi, da so bile lajne, na katera se nanašajo poročila, glasbila širših godčevskih sestavov tako kot drugod po Evropi,⁸⁵ kjer so se najpogosteje pridružile dudam in *goslim*. Ne zdi pa se tudi gotovo, da bi morale z njimi priti tudi določene izvajalske manire. Nadalje se lahko sprašujemo, ali so se lajne v 18. stol. na slovenskem etničnem ozemlju razlikovale od tedanjih popularnih evropskih tipov glasbila, imenovanem na sosednjem germanskem področju Drehleier. Če je bilo njihovo mesto v sestavih poleg bordunsko uglašanih dud, so morale imeti tudi istodobne zgodovinske različice lajn konstrukcijo,

⁸⁰ Maks Pleteršnik 1894-1895.

⁸¹ Glej Primož Kuret 1973.

⁸² Zmaga Kumer 1983, str. 126.

⁸³ I. Theil, Leipzig, 1801.

⁸⁴ Str. 44, 62.

⁸⁵ Lajno so poznali v godčevskih sestavih po vsej germanski, romanski in vzhodnoslovanski Evropi (gl. našeta dela iz različnih evropskih dežel).

zmožnosti oziroma uglasitev, ki jim je lahko parirala. Zato menim, da so verjetneje bile tudi lajne, ki jih citirata Hacquet in slovar iz 17. stol., bordunsko zasnovano glasbilo, na katerem je muzikant aktivno prebiral izbrano melodijo (tip. nem. Drehleier).

Zdi se, da je Slovencem zvok lajne ugajal. Tako pravi tudi ljudska pesem,⁸⁶ npr. "Lajnar", ki jo je objavil Karel Štrekelj: "Lajnar pa lajna sprelepo".

France Marolt je v Hrašah pri Lescah še leta 1923, ko je lajna skorajda že izginila iz alpske Evrope,⁸⁷ zapisal verze:

lajnar m^e lajna prelepo
da us^e ldj^e poslušajo,
da us^e ldj^e poslušajo.

Pa vendar se lajna v slovenski ljudski pesmi pojavlja silno redko. Le v pesmi o zapeljivem ciganu,⁸⁸ ki je verjetno vsebinsko izšla iz starejše balade o vitezu Modrobradcu, ki naj bi po mnenju Zmage Kumer prišla iz Holandije, kjer je bila zapisana že sredi 16. stoletja.⁸⁹

Vitez - kasneje Ulinger in Jelinger - v preobleki potujočega pevca zapeljuje kraljevo hčer, ljudski lajnar ali cigan pa Alenčico.

In prav zato, ker je bil vitez in kasnejši Ulinger ter v mlajši dobi celo cigan pevec in lajnar, je trditev o pevcu, ki se je spremljal z lajno (tipa Drehleier), toliko bolj gotova:

Jelengar poje prelepo,
vsi ljudje vstajajo,
njega petje poslušajo.⁹⁰

Če je pevec svoje petje spremljal z lajno, se je moral spremljati z glasbilom aktivnega tipa (ne pa z lajno glasbenim avtomatom), z glasbilom torej, na katerem se je dalo ubirati melodije (najverjetneje s tipkovnico in vrtečim kolesom "šajbo", nem. die Scheibe), ter bordunsko uglasenimi spremljevalnimi strunami.⁹¹ Vsaj

⁸⁶ Karel Štrekelj, 1895–1923 (l./1985), št. 137.

⁸⁷ Maroltova mapa 6. Glej tudi delo Karl Magnus Klierja 1956.

⁸⁸ In tudi Maroltov zapis pripada tej tematski različici.

⁸⁹ Zmaga Kumer 1983, str. 126.

⁹⁰ Štrekelj, 1895–1923 (l./1895), št. 138.

⁹¹ In ne zdi se prav obratno, kakor domneva Zmaga Kumer (1983, str. 126), ki meni, da je prav zato, ker je zapeljivec v baladi pevec, lajna prišla v slovensko varianto (in pevec torej ni bil tudi lajnar) po osebnem imenu zapeljivca, ki je iz nem. Ulingerja postal najprej Jelinger, nato pa lajnar. Seveda je možno tudi tako poenostavljanje priimka v ljudskem izročilu, vendar pevec z lajno potrjuje tudi možnost aktivne oblike glasbila. Menim, da prav zato, ker pesem vselej omenja pevca in lajnarja v isti osebi (in pesem je tudi nastala v času tovrstne dvojne prakse), podatek lajnarja/pevca le potrjuje.

od 16. stol. dalje, ko si je lajna po tedanjem glasbenem okusu že pridobila sloves modnega in milozvočnega glasbila, je tovrstna lajna povsod po Evropi splošno razširjeno glasbilo, ki je služilo tudi spremljanju petja.

Oglejmo si slovenska imena za glasbilo, ki mu na sosednjem govornem področju pravijo die Leier ali die Drehleier, v sosednji Italiji ghirona, v Franciji viella, v Španiji viola de ruedas, v ang. hurdy-gurdy, na sosednjem madžarskem tékérö, na Češkem in na Slovaškem ter v Ukrajini lira.

Ponovno je potrebno opozoriti, da je slovenski izraz "lajna" silno posplošen in širok. Pod tem vzdevkom moramo ločevati najmanj 2 tipa glasbenih priprav:

1. **Glasbilo z melodičnimi in bordunsko uglašeni spremljevalnimi strunami (aktivna oblika)**, na katerem se melodijo ubira s pomočjo tipkovnice, strune pa zbuja k zvoenju z vrtečim se kolesom oziroma ročico. K temu tipu sodijo zgoraj našteté evropske različice lajn. 215

2. **Glasbeno omaro oziroma glasbeni avtomat (pasivna oblika glasbila)**, ki se prav tako lahko aktivira z vrtenjem ročice, vendar ima zvočilo oziroma glasbena priprava že vgrajene različne konstrukte (glej poglavje o glasbenih avtomatih), na katerih so na različne načine programirane melodije, ki jih z igranjem ni moč spreminjati ali preoblikovati, možno je le zamenjati "program", to je perforirano ploščo ali ožebličkan valj. To so zvočila tipa nem. Drehorgel, Leierkasten in Leierorgel, ang. organ hurdy-gurdy, it. lira organizzata, orkerstrion, orchestral musical box, Pianola in Polyphon.

Prvi tip se je razvil iz srednjeveških predhodnikov in le-ti iz še starejših prototipov (glej poglavje o zgodovini glasbila), drugi tip pa se pojavi zagotovo v 18. stoletju in ga najdemo v evropski literaturi najpogosteje pod dvema izrazoma: drehorgel in musical box.

Drugi tip lajne lahko ponovno razdelimo na dve veliki skupini:⁹²

1. **male glasbene skrinjice** - nem. die Spieldosen, musical boxes, pojoče ure in pojoče slike, ptičje orgle, pojoči zvonovi, mali Polyphoni, Monopan in avtomatični harmonij ter vrsto ljudskih različic (fr. orgue de barbarie, it. lirekassa in organino a cilindro, šp. organo de mano, port. realiejo, nem. že omenjene Drehorgel in Leierorgel, češko kolovratek, nizoz. draaiorgel, švic. lyre in hrv. vergl, rusko šarmanka),

2. **veliki glasbeni avtomati** - ang. organ hurdy-gurdy in great Musical box, nem. die Leierkasten, velike Leierorgel, Orkestrion, Pianola in Polyphon, ki so se s trgovskimi potmi razširili po vsej Evropi in Ameriki, oznaka izdelovalcev (firme) pa je postalo lastno ime zvočne priprave.

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje prične lajna aktivnega tipa izginjati iz evropskega ljudskega inštrumentarija, v alpski Evropi pa v prvih desetletjih 20. stol. že povsem izgine.⁹³ V mrliški knjigi krajevnega urada Črne na Koroškem

⁹² Glasbene avtomate je v delu "Vom Glockenspiel zum Pianola" (1959) razdelil Alexander Buchner glede na način produkcije zvoka (gl. poglavje o zgodovini glasbila).

⁹³ Velja za ozemlje današnje alpske Slovenije in (alpske) avstrijske Koroške. Glej tudi poglavje o zgodovini glasbila in Klierovo delo.

je zapisano, da je 22. 10. 1902 v starosti 71 let umrl potujoči "Drehorgelspieler" Johann Pukl,⁹⁴ verjetno eden zadnjih slovenskih aktivnih lajnarjev. Na sosednjem Avstrijskem pa so pokopali po mnenju Kliera zadnjega lajnarja leta 1904 ali 1905. Drugod po Evropi so aktivni tip lajne v posameznih predelih še obdrži kot ljudsko glasbilo do danes.

Ker pa je po vsej Sloveniji mala ročna lajna (aktivne ali pasivne oblike, torej glasbilo in glasbeni avtomat) poznana pod enim samim imenom - lajna, nam ime samo tako o tipu glasbila oziroma zvočila ne izda ničesar.

Pokrajinsko je lajna dobila še nekaj zanimivih imen:

- **lejra**⁹⁵ (Limarče, Ziljska dolina)

- **tonga**⁹⁵ (Polica pri Šmarju na Dolenjskem)

- **najna**⁹⁵ (Sedlišče v Beneški Sloveniji)

- **lejla**⁹⁵ (Slovenske gorice, kjer pravijo lejla tudi zaboju z godcem, ki zamenja - morda nekdanj popularno? - "glasbeno skrinjico" v pustnih veseljačenjih)

- **muska ali škrinca**⁹⁶ (Javorje nad Škofjo Loko, Kropa, Krnica/Bled, Bohinj)

- **dreorgel**⁹⁷ (Črna na Koroškem)

- **kosten**⁹⁸ (Kropa, Krnica pri Bledu, Bohinj)

- **lajerkosten**⁹⁹ (Kropa, Krnica pri Bledu, Bohinj)

- **klepetáš**¹⁰⁰ (Bohinj).

Sodelavci Glasbeno narodopisnega inštituta so zabeležili še dve pojmovni označitvi glasbila:

- "na tiste strune je vrtiw" (Begunje na Gorenjskem)

- "tisto glasbilo z glavniki na valjcu" (Slap ob Idriji).

Vsa ta imena so bila zabeležena po drugi svetovni vojni. Podatek o dreorglah je iz mrliške knjige s preloma stoletja (1902), lejra s Koroškega, s katerimi naj bi hodili po Ziljski dolini pred prvo svetovno vojno berači, ter tonga, kakor naj bi imenovali lajno v Šmarju na Dolenjskem, **sodita prav tako na prelom stoletja.**

⁹⁴ Za podatek se zahvaljujem dr. Mariji Makarovič.

⁹⁵ Zmaga Kumer 1983, str. 126.

⁹⁶ Prav tam in terenski zapiski avtorice (1980-1990).

⁹⁷ Za podatek se zahvaljujem dr. Mariji Makarovič.

⁹⁸ Terenski zapiski avtorice (1980-1990). "Kosten" in "lajerkosten" sta popačenki za nem. Leierkasten (glasbeni avtomat z valji).

⁹⁹ Klepetáš je prav tako ime za veliki glasbeni avtomat firme Klepetáš.

¹⁰⁰ Avtoričini terenski zapiski.

GLASBILO UBOŽNIH IN GLASBENE OMARE ROKODELSKO - DELAVSKEGA RAZVEDRILA

Kdo?

Berač z lajno, risba J. Callota (1592–1635).
(W. Stauder 1973) ♦ Beggar with barrel organ,
drawing by J. Callot (1592-1635) (W. Stauder,
1973) ♦ Mandier avec un orgue de Barbarie,
dessin de J. Callot (1592-1635).
(W. Stauder, 1973)

S svojim otožnim in melanholičnim zvenom je lajna v minulih stoletjih prepotrebno in priljubljeno orodje za preživetje v rokah beračev, slepcev in vojnih invalidov. Mali "leierkasten" vznikne v vsej svoji popularnosti z vojaškimi invalidi.¹⁰¹ Lajne se preprosto tudi dedujejo iz roda v rod, z njimi tudi pravice, pogosto se lajnanje prenese celo v družinsko ime: Layrer¹⁰² ali lajnar. In srednjeveška Evropa pozna celo svoj beraški list "Bettlerleyer"¹⁰³ z napotki za preživljanje z lajno. Srednjeveška mesta so se otepala s hudo revščino in zato seveda tudi z množico beračev, moških in žensk, starih in mladih, ki so tavalili po deželi in iz mesta v mesto v vsakdanjem boju za preživetje. Edini način preživljanja za ostarele, onemogle, hlapce, odslužene vojake, nepreskrbljene vdove in celo zapuščene otroke je bilo beračenje.¹⁰⁴

217

Tudi v Ljubljani je bilo moč po cestah slišati beraške lajnarje, ki so se znašli na istih cestah kot brusilci nožev, suhorobarji, jesiharji iz hrvaške Istre ali kalabreški dudlarji.¹⁰⁵ "Tu in tam se je pojavil kak lajnar, za katerim so se obračali domala vsi. Nosil je namreč lajno, na glavi zvonce, na hrbtu še boben in činele in na rami opico." Tako je bilo življenje po mestih zlasti še v 17. stoletju. Leta 1667 je dal mestni ljubljanski svet izdelati okrog 200 posebnih pločevinastih značk "Statt Zeichen" z mestnim grbom. Na obleke so si jih morali prišiti tisti berači, ki so jim dovolili beračiti po mestu.¹⁰⁶ Še v začetku stoletja (1601) v mestu ni bilo beračev,

¹⁰¹ Karl Magnus Klier 1956, str. 44; navaja poročilo s Štajerskega in sicer iz leta 1919.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ Zgoščenska s knjižico Tritonus, str. 21 (brez letnice izdaje).

¹⁰⁴ Glej časopisni sestavek "Beraška izkaznica", Delo, 14.4.1992, pogovor Valta Jurečiča z zgodovinarjem dr. Božom Otorepцем.

¹⁰⁵ Darinka Kladnik, "Jesiharji in lajnarji", Dnevnik, 5.1.1983, po poročilu Josipa Suchyja.

¹⁰⁶ Peter Fister 1986, str. 205.

stoletje za tem pa so jih našteali kar 4000. Desetletje prej so berače tudi popisovali in zato ustanovili celo posebno komisijo. Še v Prešernovih časih naj bi imela npr. Ljubljana pri 12.000 prebivalcih več kot 1.200 mestnih revežev. Med berači minulih stoletij so bili tudi taki reveži, da je morala mestna oblast izdati odlok, da je treba gole obleči. Beraški sloj je kontrolirala posebna služba imenovana "beraški strahovi". In med berači niso bili samo obubožani kmetje, temveč tudi meščani, stari oskrbniki, tržni sodniki, gosposki slugi, kočijaži, odsluženi vojaki...¹⁰⁷ Največ beračev so pustile na cestah vojne avstrijskega cesarstva pa tudi Napoleonova osvajanja. Leta 1797 in leta 1805 so Francozi zasedli Ljubljano. Tudi Napoleonovi oblastniki so darovali vojaškim invalidom male ročne lajne tipa glasbeni avtomat.

218

Leta 1771 je bila v avstro-ogrski monarhiji, kamor je sodilo tudi slovensko etnično ozemlje, uvedena splošna vojaška obveznost, z njo pa novačenje in lovljenje vojaških obveznikov.¹⁰⁸ Revolucionarno leto 1848 je zapustilo za seboj mnogo pohabljenih evropskih vojakov in vrstili so se pozivi na pomoč vojnim obubožancem po vsem cesarstvu.

Ustanavljali so se odbori za pomoč invalidom in cesar Jožef I. je leta 1851 odobril pravila teh ustanov.¹⁰⁹ Za vojne invalide prično posebej skrbeti za časa vladanja prosvetljene cesarice Marije Terezije (1740-1780), ki je tudi v vojski uvedla vrsto novosti in odredb. 18. stoletje je bilo čas časovno neomejene oziroma dosmrtni vojaške službe, ki je rekrutirala v armadne vrste predvsem kmetske in rokodelske sinove. Bogati so se pač lahko odkupili. Nadvojvoda Karol, slavni premagalec Napoleona, je znižal službeno dobo ter l. 1802 odredil služenje pri pehoti na 10 let.¹¹⁰ Še vedno več kot dovolj dolgo obdobje, da je človek lahko postal invalid in berač in kot pomoč za preživetje dobil od vojaške oblasti malo ročno lajno. Tako opisuje beraško lajno vojaškega invalida iz 18. stoletja župnik in pisatelj Janez Jalen v svoji povesti *Vozarji*.¹¹¹ "Petnajst let je bil (Tomaž) pri kirasirjih. Pred 20. leti mu je pruska sablja posnela vse prste na levi roki in še pol dlani. Desetega malega travna 1741 'saj Molvic in Šlezijan'. Ko se je scelil, so mu namesto kirasa in čelade dali ponošeno kmečko obleko - premajhna je bila in še lajno so mu pridali in pravico, da sme iti za kruhom skozi mesta in vasi 'durch di gance monarhi'.¹¹² Nastavil je proti domu. Čez dobrega pol leta, je prodal v Tržiču lajno in pravico 'durh di gance monarhi'; teden dni je pil in veseljačil za svoje in druge denarje... in znova stopil na cesto brez lajne in brez pravice 'durh di gance monarhi' in brez božjaka v žepu... Sram ga je bilo prosjačiti v domačem kraju."

Pavle Hafner, ki je raziskoval izročilo v Poljanski dolini,¹¹³ piše: "V preteklih

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Kako težka je bila za Slovence tovrstna obveznost, priča vrsta ljudskih pesmi o lovljenju in skrivaštvu.

¹⁰⁹ Karol Capuder 1915, str. 81.

¹¹⁰ Prav tam, str. 22-25.

¹¹¹ Jalen Janez 1958, str. 41.

¹¹² "Durch die ganze Monarchie" = po celotnem cesarstvu.

¹¹³ 1982, str. 62.

časih, še pred drugo svetovno vojno, je bilo v Loki beračenje poklic. Samo osebe, ki so bile vpisane na občini v seznamu beračev, so imele pravico beračiti ali, kakor so rekli po loško, "fehtati". Ti berači so vsak petek obiskali lokale in stanovanja ter povsod dobili po 25 par. Ta ob petkih nabrani denar je zadostoval za teden dni življenja. Po opravljenem petkovem delu so se berači zbrali na porti kapucinskega samostana. Pater Kuhar jim je razdelil loško mešanico in kos črnega kruha. Vsi so imeli menaške..." In nekateri zagotovo tudi lajne.

Kakšna je lajna v rokah beračev?

Za odpustno rento so v avstro-ogrski monarhiji vojnim invalidom za preživetje darovali lajno, najverjetneje male Drehorgel, to je mali glasbeni avtomat ali glasbeno skrinjico. V srednjeveški in renesančni Evropi pa so berači ubirali melodije na lajne aktivnega tipa, torej na lajno - glasbilo Drehleier, ki se ponekod obdrže vse do preloma našega stoletja z minulim.

Še enkrat naj omenim pesem Lajnar iz Gojzda na Gorenjskem, ki jo je zapisal Matija Valjavec, objavil pa Karel Štrekelj (Š-137):

Lajnar pa lajna sprelepo,

Alenka pa v linah stoji.

Tako ji lajnar govori:

"Alenka, pojdi z mano pot!"

"Jaz bi že šla s tabo pot,

Pa imaš suktnjo strgano!"

Torej je tudi v tej pesmi lajna v rokah obubožanega in strganega (berača?).

Tudi sodobna pesem ljudske pesnice Dore Obljubek iz Goriških Brd, r. 1902 v Višnjeviku, ki je sestavila pesem Berači v Brdih¹¹⁴, opisuje berača z lajno in njeni verzi najverjetneje slone na spominskem izročilu:

Vojni invalid po vasi hodi z lajno,

ki jo je dobil namesto pokojnine,

milo melodije zagode,

da srca človeška gane

in krajcarje mu darovane vzame.

Obubožane lajnarje z glasbenimi avtomati res lahko srečamo še v začetku tega stoletja, zlasti v času pred prvo svetovno vojno in tudi še med obema vojnoma.

¹¹⁴ Marija Stanonik 1992, str. 180.

Spomnimo se tudi navedbe (iz leta 1908) berača z lajno: z obveznim oblastnim dovoljenjem v Begunjah pri Cerknici,¹¹⁵ pa beračev izpred 1. svetovne vojne iz Ziljske doline, ki so imeli zabojček, pa so vrteli in je godlo¹¹⁶; pa na Maroltovo navedbo¹¹⁷ beračev s škrinco ali musko, ki so jo imeli oprtano čez ramo, "potlej je pa vrtiw"; pa "drehorgelspielerja" Johanna Pukla iz Črne na Koroškem, ki je zaradi oslabelosti v starosti 71 let leta 1902 umrl v omenjeni vasi, kjer je tudi pokopan, in ki je zagotovo sodil v razred naj ubožnejših in tistih, ki so se z glasbenim avtomatom preživljali.

V časopisu Gorenjec beremo o lajnarju s Hrušice: "... dne 5. t.m. (marec 1905) zvečer je prišel lajnar Valentin Benda z Vira pri Domžalah, potem ko je celi dan igral po Hrušici, v gostilno Al. Ž., kjer se je najedel in napil. Slednjič je prosil za prenočišče in ga tudi dobil. Benda, ki je bil že precej pijan, je venomer nadlegoval goste..." Iz navedbe žal ne izvemo, kakšen tip glasbila je popotnik Benda igral. Možnosti sta obe: lahko bi vrtel lajno - glasbilo ali lajno - avtomat. Ker je beračil, je drugo verjetneje.

Andrej Knific, Pavlinov Andrejček iz Kranja, r. 1912 v Rakovniku pri Medvodah, pa se spominja, da so se v domači gostilni Pri Pavlin še do druge vojne večkrat ustavljali lajnarji z malimi prenosnimi lajnami.

In če so se po Hacquetu v 17. stoletju poleg lajn tipa leyer in drehleier oglašale še gosli in dude (meshine), so od 18. stoletja že tudi vrteli male ročne lajne oziroma glasbene avtomate tako posamezniki kot tudi skupine. Kje? Po mestih in vaseh, po poteh, na sejmih in shodih, ob birmah in cerkvenih praznikih pred cerkvijo. Tudi po več lajnarjev se je zbralo na istem kraju, pa so vrteli svojo musko in tekmovali med seboj, katera lajna lepše poje.

In lajna je skozi stoletja postala sinonim za obubožane, sinonim za najnižji socialni sloj evropskega in slovenskega življa in se pojmovno prenesla tudi na združbe lumpov, zapeljivcev, nepridipravov. Ustrezno družbenemu redu je bilo tudi plačilo. France Marolt je zapisal: "Progarjem si moral dat groš, beračem pa krajcar".

V Studorju v Bohinju so mi leta 1984 v vaški trgovini pripovedovali, da je med leti 1933/34 hodil po bohinjških vaseh berač z lajno. Otroci so tekali za njim, mu darovali kruh "pa tud kakšno kronco". Vrtel je samo eno melodijo, pravijo, katero, so pozabili. Samo z eno melodijo pa so se oglašali le glasbeni avtomati.¹¹⁸

Na prelomu stoletja se male ročne lajne prično naglo umikati velikim glasbenim omaram. Zdi se, da je prihod glasbenih avtomatov v Bohinj pogojevala prav gradnja Bohinjske železnice med leti 1900 in 1906. Višek sezone je bil leta

¹¹⁵ Zmaga Kumer 1983, 126.

¹¹⁶ Prav tam.

¹¹⁷ Mapa 7.

¹¹⁸ Informator Kavčič Martin, pd. Bunder, Stara Fužina, Bohinj, 1984; zapisala 1984.

1904,¹¹⁹ ko je železnico gradilo 2000 delavcev od blizu in daleč. In "vzporedno s prihodom delavcev so v naseljih in gradbiščih rasle gostilne in žganjarije... Sploh pa so delavci radi popivali in se tudi pretepali in lahko bi tudi pripisali, da je večina lajn v Bohinjski kot prišla prav v tem obdobju velike gradnje, saj so gostilničarji naravnost tekmovali med seboj v ponudbi in z lajnami vabili domače, še zlasti pa tuje delavce na pijačo in na plesišče."

Studorci pravijo, da so v tem času postavili vrsto velikih gostišč. Plesali so ponoči in podnevi, saj so se delavci na sejmiščih izmenjavali v dveh izmenah. "Noč in dan je pel ta Klepetaš v gostilni Mihovc" v prvi polovici našega stoletja, in verjetno je bilo podobno tudi v drugih bohinjskih gostiščih.

Zdi se, da so lajne razveseljevale tudi v delavsko-obrtniških naseljih v Kropi, 221
v Železnikih, v Idriji, v rokodelskih Gorjah pri Bledu, v meščansko-obrtniški Ljubljani in Mariboru, v okolici Kranja in v Radovljici, v železarskih Ravnah na Koroškem in na Jesenicah, v Črni in v Dravogradu, v Laškem in Trebnjem.

Oglejmo si še velike glasbene avtomate iz omenjenih krajev, ki so se ohranili do danes. V začetku stoletja so jih uvažali predvsem s Češke, zlasti najpremožnejši: gostilničarji in trgovci. In kot so male ročne lajne obeh tipov postale obvezen beraški atribut, tako so velike gostilniške glasbene omare postale pojem rokodelsko-delavskega razvedrila. O njih v sledečem odstavku.

V POVOJNI ČAS OHRANJENE GLASBENE PRIPRAVE: OD ROČNE LAJNE DO "ZABOJA Z MUSKO"

Kakšne? Kje? Čemu?

Oglejmo si še podatke o lajnah z našega ozemlja, ki sem jih uspela evidentirati v zadnjih dvajsetih letih, pa seveda tudi lajne, ki so se ohranile v povojni čas. **Večinoma so te lajne glasbeni avtomati, saj aktivnih lajn tudi pri nas od preloma minulega stoletja ni več.**

Podedovano *malo ročno lajno tipa glasbeni avtomat* je v povojni čas ohranila domačija z Martinj vrha v Selški dolini. Že staro lajno je kupil v Železnikih Peter Vancar, r. 1896, oče sedanjega lastnika Janeza Marklja pd Vancarja (r. 1932), ki pravi, da je lajna pri hiši že skoraj 100 let. Na njej žal ni nikakršne oznake izdelovalca niti preprodajalca. Videti je kot preprost zaboj s pokrovom in ročico. Skozi zdajšnjo rjavo barvo se še tu in tam prebija na površje tudi prvotna oranžna. Spodnji del lesene skrinjice je strohnel, zato so ga sedanji lastniki zamenjali. Spredaj je ključavnica, ob straneh pa kovinska ročaja - verjetno za jermena in prenašanje preko ramen. Lesen zaboj ima spredaj lesene podolgovate reže, ki imajo funkcijo zvočnic. V notranjosti je ožebličkan valj, na desni strani leseno vrteče se kolesce oziroma stružen valj, ki je povezan s polkrožno oblikovano kovinsko ročico "*vinto*" in zobatim kolesom. Pod valjem so lesene piščali. Na

¹¹⁹ Maruša Pleterski 1987, str. 175-176.

Vancarjev Janez z Martinj Vrha v Selški dolini vrti malo ročno lajno, ki jo je kupil že njegov oče Peter v prejšnjem stoletju. (Foto Mira Omerzel Terlep 1986). ♦ Vancarjev Janez from Martinj Vrh in the Selška Valley playing a little barrel organ bought by his father Peter in the previous century (Photo: Mira Omerzel Terlep, 1986) ♦ Janez Vancar de Martinj Vrh Selška dolina (Vallée de Selška) joue d'un petit orgue de Barbarie manuel que son père Peter avait acheté au 19e siècle. (Photo prise par Mira Omerzel Terlep, 1986).

levi strani so tri ploščate ročice z luknjicami, ki nastavljajo ožebličkan valj na željen "glasbeno-računalniški" konstrukt ustrezne melodije. Lajna ima meh, ki je podoben mehu harmonike, vendar ima le tri gube. Videti je kot irhovina bele barve. Meh je pokrit z desko in velikimi kovinskimi zavitimi vzvodi "fedri". Nad lesenim valjcem, ki služi kot drseče kolo, je ročica za fiksiranje valja in varovalna deščica, poslikana s preprostim cvetličnim ornamentom. Lajna sodi v tip *t.i. malih drehorgel*. Veliko so jo poslušali sedanji lastniki, zlasti med drugo vojno, ko ni bilo druge "muske". Oglašja se precej razglašeno.

Drugo malo lajno je ohranil zbiralec starin iz Železnikov. Mala ročna lajna zbiratelja, ki želi ostati anonimni, je manjša od Vancarjeve in je francoske izdelave. Aktivira se jo z ročico. Meh z zrakom oskrbuje igralni mehanizem, ki se dviguje in prazni v povezavi z vrtenjem ročice, podobno kot Vancarjeva. Ob strani je vzvod s sedmimi zarezi, ki so povezane s sedmimi različnimi mehničnimi (melodičnimi) strukturami. Nad njim je še mala ročica z vdolbinico, ki mehanizem izbrane melodije zafiksira tako, da zdrs na drugo ožebličkano melodijo ni mogoč.

Z njo je možakar koledoval po Cerkljanskem (v hribih nad Cerknim). Z jermenom si jo je oprtal preko ramen in jo prenašal od hiše do hiše. Lajna ima podobne zvočnice kot stari radijski aparati: zamrežene okrogle odprtine. Danes

se lajna oglašča z rahlo razglašeno Straussovo melodijo Na lepi modri Donavi in še šestimi manj znanimi melodijami.

Več malih lajn nisem našla, pač pa kar nekaj večjih in manjših glasbenih avtomatov. Poglejmo si najprej velike gostilniške lajne tipa Leierkasten, Polyphon ali Orkestrion, ki so najpogosteje opremljeni z velikimi ožebličkanimi valji.

Še danes se oglašča trodelna velika lajna tipa *Polyphon firme Klepetar iz Prage* v gostilni Mihovc v Stari Fužini v Bohinju. Poslikano cvetje steklenih vrat, ki varujejo igralni mehanizem, sta podpisala A. Hodnik (1984) in J. Cvetek, ki sta poškodovani lajni poskušala dati stari sijaj. Pripeljali naj bi jo po gostilničarjevem naročilu z vlakom okoli leta 1908 iz Prage.¹²⁰ Skrajno desno vratno krilo je verjetno še originalno. Na levem krilu je zarisana pokončna puščica z osmimi številkami, ki se vrstijo po velikosti od zgoraj navzdol in označujejo *osem melodij posameznega valja*. To lajno pozna večina Slovencev, saj stoji v najimenitnejšem turističnem kraju, žal pa se oglašča že precej razglašeno, ker je njena skoraj stoletna starost opravila svoje. Ožebličkanje je občutljiv mehanizem; pri prenašanjih in menjavanjih je izpostavljeno mehničnim - beri zvočnim - poškodbam. Lajno se aktivira s kovancem.

Po drugi vojni je pel stari praški *Klepetar*, kot mu pravijo, v gostilni Pristavec v Polju v Bohinju. Imenitna *androidna lajna z lutko tipa orkestrion* z malim in velikim bobnom in činelami je razveseljevala gostilniške goste do leta 1974, ko jo je gostilničar poklonil osnovni šoli dr. Janeza Mencingerja v Bohinjski Bistrici. Tudi ta glasbena omara je trodelna in na stranskih vratih poslikana s cveticami. Srednji del omare je izpostavljena steklena vitrina, ki ščiti lutko - komedijanta. Lutka giblje roki, nogi in glavo, v rokah pa drži prečno piščal (flavto). Gostje so metali kovance v režo ob strani omare z napisom "Einwurf lo Heller" in avtomat je *zvenel v popularnih Straussovih melodijah*. Tudi ta lajna danes zveni precej oporečno.

Na zadnji plošči pod bobni je deska z vijaki, na katerih so v poltonskem kromatskem zaporedju napete strune: po tri skupaj za srednje višine, po dve v basovskih višinah in po štiri v zgornjih visokih uglasitvenih legah. Notranjost lajne je na videz podobna strunskemu mehanizmu klavirja. In strune je možno uglaševati podobno kot pri klavirju. Žebli na valjih sprožajo udarni mehanizem klavirc, nad katerimi je napis: Patent. Valji so ožebličkani z drobnimi žebli in krajšimi ali daljšimi "*klamficami*", ki dlje časa vzbujajo določeno strunsko višino. Daljši ko je vzpodbujevalec - žebliček ali celo mali kovinski mostič - dlje se vzbuja struno, nad katero je nastavljen. Pod ročico je kovinska plošča s številkami od 1-3, nad njo pa trikotni zob za izbiranje teh številk oziroma posredno za izbiranje melodij. Pod ročko je premakljiv lesen ročaj in pod njim utor. Lajno se je dalo tudi zakleniti in premikati, saj ima na obeh straneh velike kovinske prenašalne kljuge.

¹²⁰ Informatorica je gostilničarka Tončka Zupanc.

Androidna lajna z gibljivo lutko in ožebličkanimi valji je pela v gostilni Pristavec v Polju v Bohinju do leta 1974. Sedaj stoji v osnovni šoli J. Mencingerja v Bohinjski Bistrici. ♦ To the music of this android barrel organ with moving puppet and grooved cylinders people used to dance in the Pristavec inn in Polje (Bohinj) until 1974. It is now in the J. Mencinger Primary School in Bohinjska Bistrica. ♦ Cet orgue androïde avec une marionnette mobile et des cylindres cloutés était en usage à la taverne Pristavec à Polje à Bohinj jusqu'au 1974. Il est conservé maintenant à l'école primaire de Bohinjska Bistrica.

Tudi v Češnjicah nad Bohinjem naj bi se še po drugi vojni ohranile tri lajne, malo manjša od Mihovčeve pa v Srednji vasi. Preveriti se ni več dalo.

Gostilničarka Marija Ažman iz Krnice, Gorje pri Bledu še hrani *staro gostilniško lajno* (širine 0,5 m, višine 2 m, dolžine 1 m) z dvema valjema. Na njih so ožebličkani štiri valčki in štiri polke, štajeriš in tango. Štiri "muske" - štiri ročice ob strani. Včasih je pela v gostilni Pri Konavc - kasneje v gostilni "Ažman" - ki je ena najstarejših gostiln daleč naokoli. Omara je na robih okrašena z rezljanim okrasjem in poslikana s pokrajinskim motivom: pod smrekovim gozdom in zasneženimi gorami stoji domačija, mimo pa brzi potok; nad slikarijo je velik bel labod. Ko je gostilno še vodila lastničina mati, se je ob stari lajni vrtelo, plesalo, pilo in pelo. Kupili so jo že pred prvo vojno in leta 1932, ko je Marija prišla k hiši, je bila že tu. Stari lastnik je bil Martin Potočnik, rojen v tej hiši v prvih letih našega stoletja. *Poslušat so jo prihajali furmani in golcarji, kovači in oglarji.*¹²¹ Glasbeni avtomat so poškodovali vojaki v letih 1948-1950, po vojni pa so jo poskušali predelati na električni pogon. Danes stoji pokvarjena v vhodni veži. Na njeni levi so vrata, ki vodijo v izbo, kjer je bila do leta 1942 trgovina. Nad poslikanimi vratci je tablica z napisom: *A. Rasberger, Ljubljana, spodaj pa Patria "Hylo-Mimi"*. Priimek Rasberger verjetno označuje ime preprodajalca.

Lajna ima strunski mehanizem, mali boben in triangel. Na levi strani mehanizma je 32 strunskih skupin s po tremi strunami. Pod vratci je reža in pod njo 18 tipk, nad njimi pa lesena kladivca, ki jih sprožajo zobci na valjih, da udarjajo ob strune. Na levi strani spodaj je kljukica s ploščico in na njej so označene številke od 1-4, ki se jih fiksira s posebno ročico. Nad režo so kovanci, na levi strani omarice spodaj je napis "Einwurf 1x 10 Heller". Lajna je na kolesih.

Velika lajna-avtomat iz Zlatoličja pri Mariboru, ki jo je bilo potrebno vrteti z ročico, je prav tako stala v trgovini in mamila kupce, odnesli pa so jo s seboj Nemci, ko so po vojni zapuščali te kraje.¹²²

Tudi velika lajna tipa *Leierkasten*, ki jo danes ponosno razkazujejo Leharnarjevi (p. d. Na koncu) v Prapretnem pri Brdu na Šentviški gori, je prišla v hišo pred 1. svetovno vojno. Oče sedanjega lastnika jo je pripeljal z Mosta na Soči, kamor so jo prinesli s Češke. Kupil jo je za domačo gostilno, kjer je služila do leta 1925.

Velika lajna družine Zupan iz Naklega je prav tako znamke *Klepetar*, darovala pa jim jo je teta s Kotelj na Koroškem, kjer naj bi služila v gostilni Pri Matevžu. Opremljena je z dvema valjema, ob strani z režo za kovance in tablico z napisom: "Einwurf lo Hellerstück". Zastekljena lesena vratca krasijo velike rdeče cvetlice in beli lokvanji.

Lajna ima ob strani ročico, kolo z zarezi in devetimi številkami in torej devetimi vižami. Pravokotno na omenjeno je druga ročica, ki fiksira postavitev ročice na željeno številko oziroma melodijo. Lastniki so ohranili še program

¹²¹ Avtoričini terenski zapiski so iz leta 1986.

¹²² Informatorka Furek Milanka, Videm pri Ptujju, r. 1973.

Velika gostilniška lajna (Klepetař, Prag) iz Naklega, kamor je prišla iz Kotelj na Koroškem, kjer je služila v gostilni Pri Matevžu. (Foto Mira Omerzel Terlep 1990). ♦ A big barrel organ of the type used in inns (Klepetař, Prague), from Naklo, but originally from Kotlje in Koroška, where it played in the "Pri Matevž" inn. (Photo: Mira Omerzel Terlep, 1986) ♦ Grand orgue de Barbarie de taverne (Klepetař, Prague) de Naklo. Il était autrefois en usage à la taverne Pri Matevžu à Kotlje en Carinthie. (Photo faite par Mira Omerzel Terlep, 1990)

melodij, napisan na trd karton v nemščini. Poleg reže je napravljen lesen okvir, za katerega se zatakneti informativna Programm I in Programm II, ki veljata za valj I in valj II. Gostje so tako lahko izbirali po izpisanem programu od številke 1 do 9 in nato nastavili ročico na izbrano številko.

Programm: I.

1. Das liegt bei uns ins Blut	Mazur
2. Donauwellen	Walzer
3. Lustige Witwe	Walzer
4. In Lauschiges Nacht	Walzer
5. Deutschmaister	Walzer
6. (nečitljivo)	Polka
7. Hackeruben	Marsch
8. Unter dem Doppeladler	Marsch

Programm: II.

1. Steirisch No. II	Walzer
2. Ein Walzertraum	Walzer

3. (nečitljivo)	Walzer
4. Hoffmanserzählungen	Polka
5. Die Tanzlücklige	Polka
6. Bairisch Polka No. I	Polka
7. Hoch Habsburg	Marsch
8. Kärnthner Lieder	Marsch
9. Mein Österreich	Marsch

Oba programa sta več kot zgovorna in dajeta odgovor tudi na vprašanje o širjenju modnih evropskih melodij po Slovenskem in na vprašanje o viru prenosa na druga glasbila, npr. na frajtonarico in citre. Lahko rečemo, da so se tudi v lajnami s češkega in nemškega etničnega ozemlja prinašale melodije: polke, valčki, operetne modne melodije in marši, ki jih stari godci s frajtonaricami in tudi citrami še hranijo v svojih repertoarjih.

227

Veliko gostilniško lajno naj bi imeli tudi v Šentjanžu pri Dravogradu, *Polyphon Klepetař* pa v gostilni Pri Tevžu na Ravnah na Koroškem.

Orkestrion, ki stoji v Kovaškem muzeju v Kropi in nosi tablico z napisom "Dalibor" in pod njim oznako *Klepetař/Prag*, je prav tako kot večina drugih glasbenih omar z začetka našega stoletja. Stekla lesenih vratc, ki varujejo mehanizem z velikim in malim bobnom, so poslikana s cvetličnimi vzorci. Kot vse lajne z dvema valjema (in z dvakrat po 7 do 9 melodij) ima tudi ta en valj shranjen v predalu pod igralnim mehanizmom. Lajno je mogoče aktivirati s kovancem (pri tej ni predpisanih vrednosti oziroma velikosti) ali ročno z navijanjem ročice.

Njen prvotni lastnik je bil Franc Ažman (1880-1965). Za gostilno Pri Štangelnu so jo kupili in priskrbeli "po zvezah" na Češkem leta 1906, ko je bil Ažman tudi vaški poštar in je raznašal pošto s konji. V lajno je bil naravnost zaljubljen, pravijo. Še na smrtni postelji je govoril: "Muska mora biti doma". Po njegovi smrti jo je njegova hči podarila kroparskemu muzeju. Stari oče Ažman jo je imenoval "kosten" ali "muska". In pri njih v gostilni so se ob lajninih zvokih učili plesati mladi Kroparji. V Kropi je bilo sicer pred drugo vojno še več velikih glasbenih omar in ob njihovih zvokih so se učili plesati številni mladi rodovi. Pela je menda tudi v gostilni Pri Klinarju, kjer je sedaj Kroparski muzej. In zeksarje, ki so se nabrali ob večerih v lajninem predalčku, je gostilničar vsak večer pobral in si zadovoljno mel roke, se spominjajo Kroparji.

Velika lajna je pela tudi v gostilni Pri Bajželnu v Kamni gorici in v gostilni Pri jarmu v Kropi. Pravijo, da se je oglašala s češkimi melodijami, valčki in polkami, zato je precej mogoče, da so jo prav tako izdelali v Pragi v firmi *Klepetař*.

In če velika omara ni šla v nizko obokano hišo, so zanj poglobili tla in tako priskrbeli potrebno višino, se spominjajo Kroparji. V gostilni Pri Kobal na Jesenicah so imeli velik glasbeni avtomat, prav tako v gostilni Šuhelj pri Laškem,

lajno z dvema valjema in napisom "Wien-Hupfelfelt" iz leta 1912, ter na *krajcarje* v Trebnjem.

Informatorji so pripovedovali o lajnah v gostilni Pod štengi v Idriji, v Cerknem in v Cerknici, v tovarni globina v Kranju in v Radovljici, v Motniku in v Seči na Primorskem. Žal podrobnejše poizvedovanje ni bilo več mogoče.

Zasebni zbiralci so ohranili ok. 15–20 lajn s slovenskega etničnega ozemlja, povečini tipa *Orkestrion*, *Polyphon* oz. *Leierkasten*. Žal se z njimi niso ohranili tudi za etnologijo ali etnomuzikologijo obvezni in zanimivi podatki. Število tako ohranjenih lajn pa je seveda dovolj povedna in zgovorna informacija o priljubljenosti glasbila.

228

Tudi družina Perko iz Cerknice je ohranila več lajn/avtomatov. Tomaž Perko ima žal že pokvarjeno zanimivo *lajno tipa Spieldosen* oziroma glasbeno skrinjico (cca 0,5 m x 0,25 m) s čebelicami, ki udarjajo ob zvončke zavarovane s steklenim pokrovom, in ki zveni samo z eno vižo. Imeli so še več drugih malih ročnih lajn. Tine Perko, ki sedaj živi v Kamniku, je podedoval *veliko gostilniško lajno* podobno tisti v Stari Fužini v Bohinju.

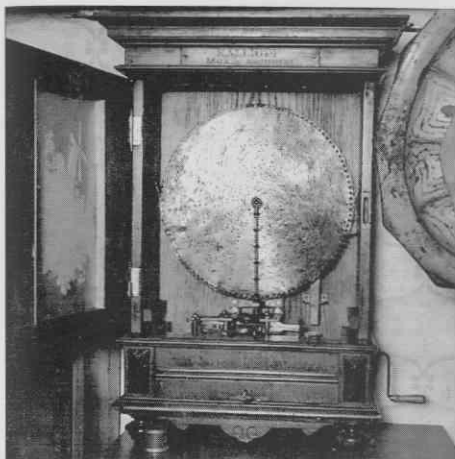
Slovenski etnografski muzej (SEM) je leta 1991 odkupil *veliko lajno/avtomat* (brez oznake izdelovalca ali tipa naprave in velikosti pribl. 2 m x 1 m x 0,5 m) pri Krambergerjevih v Zg. Velki.¹²³ Vendar je tudi ta lajna že potovala iz rok v roke, od lastnika do lastnika. Verjetno je podobno kot ostale navedene lajne iz začetka našega stoletja. Ima dva valja s sedmimi poskočnimi melodijami plesnega karakterja. Vendar je igralni mehanizem poškodovan in se zato igralni avtomat oglašča razglašeno.

Velika glasbena omara (cca. 1,2 m širine in 2,3 m višine) z valji iz depojev v Gorenjskem muzeju v Kranju (inv. št. KZ - 455 b) je bila pridobljena pri Novakovih. Prvotnejši lastniki so bili Črnetovi iz Radovljice, ki so bili urarji. Pela pa je kasneje v gostilni Pri Novaku v Radovljici. Je znamke *Klepetař/Prag*, precej podobna oni v Kovaškem muzeju v Kropi, z dvema precej obrabljenima valjema, velikim in malim bobnom, činelo in trianglom. Nekaj časa je stala tudi v Prešernovi hiši v Vrbi. Na vsakem valju je sicer po osem melodij, na steklenih vratcih označenih z osmimi števkami. Režo za kovance so zadnji lastniki preuredili za dinarje.

Velika lajna je služila za zvočno spremljavo v gledališču Thalija v Kranju, ki je stalo tam, kjer je danes kranjska veletrgovina Globus. Thalija je bilo napredno gledališče, ki je že leta 1906, kot piše istodobni časopis Gorenjec, prikazovalo gibno-zvočne slike.

Velika lajna iz naše družinske zbirke (Mire in Matije Terlep) je žal brez označbe in provenience (kupljena v antikvarni trgovini), z dvema valjema in najverjetneje iz družine *Polyphon tipa Klepetař iz Prage*. Slikarija je poškodovana, a zelo podobna tisti v Krnici. Avtomat je v popravilu.

¹²³ Glej tudi kratek zapis o njej v sestavku Tanje Tomažič 1992, str. 334–340.

Kalliope-music Automat: igralni mehanizem s preluknjanimi ploščami. (Iz zbirke zbiratelja iz Železnikov) ♦ Calliope-Music Automat: playing mechanism with perforated plates. (from a collection in Železniki) ♦ Kalliope-music Automat: un mécanisme de jeu avec des plaques trouées. (De la collection d'un collectionneur de Železniki)

Poleg velikih glasbenih avtomatov so se po gostilnah in domovih oglašale tudi **manjše glasbene omare**, ki pa niso zazvenele s pomočjo ožebličkanih valjev, temveč s pomočjo perforiranih (preluknjanih) plošč in trakov: po ustnem izročilu so se ohranile v Račah (s perforiranim trakom), v Laškem in v Vrbi na Gorenjskem (s perforiranimi ploščami), pri Gorenc v Laškem, v Cerknem in v Ljubljani (pri privatnih zbiralcih).

S perforiranimi ploščami je opremljen tudi *Polyphon*, ki ga hrani Gorenjski muzej v Kranju (GM-205/34). Gorenjski muzej sicer hrani *dve glasbeni omari s ploščami*, ki sta domnevno iz okolice Kranja, ena (večja) iz Šenčurja pri Kranju in je iz Rabičeve predvojne zbirke, druga iz kranjske okolice.

Na glasbeni omarici iz Dravograda, ki jo je ohranil pred propadom zbiratelj iz Železnikov, je zapisano: **Musik-Avtomat Kalliopef**. Zbiratelj hrani zanjo 18 perforiranih plošč, ki jih je moč menjavati. Spredaj so zastekljena vratca poslikana z motivom mlina na veter. Nekdaj modne melodije se s plošč še vedno dobro oglašajo. Ob strani ima lajna režo za "1 Kreuzer" (1 krajcar) in napis: **Theodor Fehrenbach Uhrmacher Marburg a/d Drau**. Gre za zapis imena mojstra izdelovalca ali preprodajalca? Če gre za ime izdelovalca, bi bil to edini ohranjen podatek o graditelju lajn pri nas. Pred tablico je majhen predalček ("ladelček") na ključ za zbrane kovance. *Polyphon Music-Avtomat firme Klepatař* z režo za en krajcar ("1 Kreuzer") se je oglašal še v gostilni Burja v Dokležovju v Prekmurju, ohranil pa jo je zbiratelj starin v Beltincih. Na njej so si gostje zbirali melodijo s premikanjem jezička na kovinski ploščici oglate oblike z vrezanimi režicami, ki so bile v stiku z zobatim kolesom, ta pa z igralnim mehanizmom oziroma perforiranimi ploščami. Poleg avtomata je zbiratelj ohranil še tri igralne plošče.

Čeprav imam malo podatkov s Štajerskega in Dolenjskega in nobenega iz Bele krajine, se seveda zastavlja vprašanje, ali lajn tam res ni bilo ali le manj? Pravo sliko bodo pokazale nadaljnje raziskave.

In ne nazadnje sodijo h glasbenim avtomatom, ki jim Slovenci posplošeno zopet pravimo "lajna", tudi **slike z glasbenimi avtomati** oziroma slike z malimi lajnami z miniaturnimi ožebličkanimi valji, ki zanihajo posamezne kovinske lamele različnih dolžin oz. tonov in ki sodijo v tip *Spieldosen*, *Spieluhren* ipd. Slike so ponavadi *nabožne vsebine* in z *reliefnimi figurami pod steklom ali s slikarijami na steklu*, ki najpogosteje prikazujejo Jezusovo rojstvo in torej Jezusa, Marijo in Jožefa. Avtomat se *aktivira s ključem*, s katerim se "sliko navije". Ta ima najpogosteje na hrbtni strani avtomat s *popularnimi božičnimi melodijami*, kot so Sveta noč in druge. Podrobnejši študij le-teh seveda ne sme izostati, vendar je potrebno najprej opraviti celovitejši pregled zvočnih slik na Slovenskem.

230 Na svojih potovanjih sem se z njimi srečevala po domovih v Selški in Poljanski dolini, v Škofji Loki pa tudi v Sorici, kjer so jim rekli tudi kar "tabla". Primerke sem našla tudi v Žirovnici, v Cerknici, v Kranjski gori, pri zbirateljih starin v Kranju, v Železnikih in v Beltincih ter v vaseh pod Donačko goro, kjer jim prav tako pravijo "tabla". Nekatere so bile na hrbtni strani poleg igralnega mehanizma opremljene še s spominskim lističem na prvo obhajilo.

Slike/lajne A. Buchner v svoje delo "Von Glockenspiel zum Pianola" ni uvrstil, čeprav bi si zaslužile!

Če povzamem:

Glasbeni avtomati, ki so služili na Slovenskem predvsem v rokodelsko delavskih naselbinah in zabaviščih (po gostilnah) za razvedrilo in ples, so prišli k nam v največji meri v 1. desetletju našega stoletja in so bili v rabi še do druge vojne, po njej pa le še izjemoma. Premožnejši trgovci in gostilničarji so jih največ uvozili iz Češke (firma Klepetar/Praga) in iz nemškega govornega področja (o čemer pričajo napisi). Z njimi so se prinašale k nam modne evropske melodije, šlagerji, popularni operetni napevi, Straussovi valčki in ponarodele ljudske melodije in plesi. Glasbeni avtomati s posameznimi primeri sodijo pri nas v obsežno družino glasbenih avtomatov od t.i. glasbenih skrinjic - *Spieldosen* in ročnih vrtečih orgel *dreorgel* do velikih glasbenih omar - *Polyphonov*, *Orkestrionov* oziroma *Laierkastnov*.

Večina glasbenih avtomatov ima žal pokvarjene igralne mehanizme ali poškodovane nosilce glasbenih zapisov: valje in plošče. Tako je analiza zvočnih opremljenosti glasbenih omar in ročnih orgel ali lajn žal nemogoča.

Da pa so morale imeti lajne na Slovenskem pomembno in odmevno vlogo v življenju ljudi, pričajo pustna parafraziranja lajne: v Podjuni, v Poljanski dolini, v hrastniški okolici, v Ribnici na Dolenjskem, v Dobropolju in še kje pustne maškare posade v lesen zaboj na vozičku godca, ki mora v njem igrati. Pravijo, da *vozijo lajno!* V Slovenskih goricah imenujejo tovrstne žive lajne "lajle".¹²⁴

¹²⁴ Niko Kuret 1965, strani 29, 33, 40, 45, 49, 52.

V posmeh? Ali v spomin?

231

Sodobni komedijant z rekonstruirano lajno. (Predbožni čas, Ljubljana 1986, Maximarket). (Foto Matija Terlep, 1986). ♦ Contemporary entertainer with reconstructed barrel organ (Christmas, Ljubljana 1986, Maximarket). (Photo: Matija Terlep, 1986) ♦ Baladin contemporain avec un orgue de Barbarie reconstruit (Avent, Ljubljana, 1986, Maximarket) (Photo prise par Matija Terlep, 1986).

OD LIRE IN LEJRE DO TONGE, MUSKE IN LAJERKOSTNA -
POVZETEK

Lajna je glasbilo in kasnejši glasbeni avtomat, s katerim se pričinja zgodovina glasbenih strojev. Razvile so se iz staroveške lire in srednjeveških predhodnikov (organistruma), čigar razvoj je temeljil na tehnično-zvočnih izumih starejših kultur. Predhodniki glasbenih avtomatov so kasnejše sukajoče orgle (Drehleier) in sukajoče orgle (Drehorgel). Glasbeni avtomati so dosegli višek razvojne poti v obliki *avtomatofona* (tip Leierkasten, Polyphon, Orkestrion ipd.) v 19. stoletju. K nam so prihajali predvsem z Dunaja in Prage (najznamenitejša in najpogostejša je praška firma Klepetar). Slovenci vse različice sicer velike družine lajn in glasbenih avtomatov posplošeno imenujemo le "**lajna**". Sicer pa so se na posameznih področjih ohranila še sledeča imena: **kosten ali lajerkosten, drehorgel, klepetas, muska ali škrinca, pa tudi lejla, najna, tonga ali lejra**.

Na prelomu stoletja sta slovenski in evropski prostor poznala več tipov lajn, ki pripadajo dvema velikima družinama: **aktivni obliki lajn**, kjer je mogoče ubirati melodije ob bordunsko uglasenih spremljevalnih strunah (tip "malih sukajočih lajn" - die Drehleier) ter **lajne glasbene avtomate** z ožebličkanimi valji ali preluknjanimi ploščami in trakovi. Slednje lahko nadalje delimo na "**male sukajoče orgle**" (die Drehorgel) s piščalnim mehanizmom. K zvenenju se jih vzbuja z vrtenjem ročice. V drugo skupino sodijo veliki in mali **glasbeni avtomati: Leierkasten, Orkestrioni, Polyphoni, pojoče slike in pojoče skrinjice**.

Prva vira, ki govorita o lajnah pri nas, ter sežeta v 17. stoletje (slovar Dictionarium carniolicum) in 18. stoletje (B. Hacquet, Abbildung und beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven), pričata o lajni na Kranjskem in v Čičariji oziroma v Istri. Vira omenjata *lajno v duetu z dudami* za plesno spremljavo in kažeta na **sorodnost s tedaj priljubljeno glasbeno izvajalsko prakso sosednjih evropskih dežel**.

V slovenski ljudski pesmi je lajna omenjena v baladi (zapis K. Štrekelj, F. Marolt) o vitezu Modrobradcu oz. o vitezu Ulingerju, ki v nekaterih pesmih nastopa kot cigan (obubožan, berač?), ki z lajno in petjem zapeljuje dekleta. Zapis **potrjuje izvajalsko prakso petja ob lajnah**, modno od srednjega veka do 20. stoletja. Petje so verjetno spremljale lajne (drehleier) aktivnega tipa z bordunsko spremljavo. V ljudskih pesmih lajna vselej "poje prav lepo".

Leta 1902 je prenehal vrteti malo ročno lajno drehleier ali drehorgel verjetno *zadnji lajnar*, potujoči godec "Drehorgelspieler" Johann Pukl. Podatek navaja mrliška knjiga s Črne na Koroškem. Žal viri in poročila ne navajajo točnejših podatkov o glasbilo, iz katerih bi bilo razvidno, za kakšen tip glasbenih priprav gre. Johann Pukl je lajnjal po slovenskem in avstrijskem etničnem ozemlju. Na sosednjem Avstrijskem naj bi po mnenju K. M. Klieria umrl zadnji lajnar leta 1904.

Lajna aktivnega tipa je bila **pomembno glasbilo srednjeveških potujočih godcev** in nato **beračev**. Verjetno tudi na slovenskem etničnem ozemlju - sledeč

po virih in poročilih - ni bilo drugače. Število beračev se še posebej poveča v času avstro-ogrške monarhije, ko so pod cesarsko zastavo služili vojaško obveznost tudi Slovenci. **Za odpustno rento so vojaškim invalidom darovali male prenosne lajne** (avtomate), da so se z vrtenjem le-teh skozi mesta in vasi nekako preživljali oziroma bolje - beračili. Tudi Napoleonovi oblastniki so postopali enako. In lajna je **skozi stoletja postala sinonim uboštva, umazanega, beraškega, obrabljenega.**

Na prelomu stoletja se male ročne lajne umaknejo velikim glasbenim avtomatom, ki jih na slovensko etnično ozemlje prinašajo premožnejši gostilničarji in trgovci, ter z njimi vabijo v svoje lokale delavsko srenjo: še zlasti v okolici Bohinja (v času gradnje bohinjske železnice), železarskih Jesenic, kovaške Kroke, ter železarsko-obrtniške Selške in Poljanske doline, v naselja ob rudnikih in železarnah na Koroškem (Črna, Mežica, Prevalje, Ravne), v kraje v zasavskih revirjih (Hrastnik, Trbovlje), pa v mesta Ljubljano, Maribor, Kranj, v obrtniško Radovljico in rudarsko Idrijo, pa verjetno še kam. Temeljiteje sem raziskala predvsem Gorenjsko, deloma Koroško, Štajersko in Notranjsko. Iz teh krajev so se ohranili do danes tudi najštevilnejši primerki lajn in glasbenih avtomatov.

233

Lajna iz Dravograda (sedaj v Naklem) z napisom "Musik-Avtomat Kalliopf" nosi ob strani, kjer je reža za kovance, ki sprožijo igralni mehanizem, tudi tablico z oznako "1 Kreuzer" (1 krajcar; kasneje je večina tovrstnih rež za 1 Kreuzer ali 10 Heller predelanih za *dinarske kovance*) ter napis: *Theodor Fehrenbach. Uhrmacher. Marburg a/d Drau.* Napis bi lahko označeval ime izdelovalca lajn pri nas. Ali pa le preprodajalca? Žal tega ni več moč izvedeti, pa tudi raziskovanja lajn sem se lotila v času, ko le te niso bile več v rabi, zato je velika večina podatkov nezadostna za širše pojasnjevanje in sklepanje o vlogi in glasbeni funkciji lajn pri nas. Večina igralnih mehanizmov lajn, ki so se ohranile do danes, je žal poškodovanih in glasbena analiza le-teh ni več mogoča. Iz redkih ohranjenih programskih kartic pa je le razvidno, da so z lajnami prihajale k nam evropske modne melodije minulega stoletja: Straussove uspešnice kot so Na lepi modri Donavi, tirolski, bavarski in češki valčki in polke ter domoljubne pesmi, napevi in hvalnice avstro-ogrškega cesarstva. Nekaj teh melodij lahko slišimo še danes v repertoarjih slovenskih godcev s frajtonaricami starejše generacije.

Kot spomin (ali v posmeh?) na nekdanje popularne lajne, še danes pustne maškare na Koroškem, v Poljanski dolini, v hrastniški okolici, na Dolenjskem in v Slovenskih goricah vozijo lajno: godca v zaboju.

LITERATURA IN VIRI

- ADLEŠIČ, Miroslav, 1964: Svet žive fizike, Akustika, Ljubljana
- BACHMANN-GEISER, Brigitte, 1981: Die Volksmusikinstrumente der Schweiz, HEVI, I/4, Leipzig
- BUCHNER, Alexander, 1959: Vom Glockenspiel zum Pianola, Praga; 1981: Bunte Welt der Musikinstrumente, Praga
- CAPUDER, Carol, 1915: Zgodovina C. in Kr. pešpolka št. 17, Celovec Gorenjec (časopis), 1905, 1906
- FISTER, Peter, 1986: Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana
- HACQUET, Baltasar, 1801: Abbildung und Beschreibung der Südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven, I. Theil, Leipzig
- JALEN, Janez, 1958: Vozarji, I. Ovčar Marko, Celje
- JUREČIČ, Valt, 1992 (14.4.): Beraška izkaznica, Delo
- MAROLI, France, Terenska mapa št. 6 in 7.
- KLADNIK, Darinka, 1983 (5.1.): Jesiharji in lajnarji, Dnevnik
- KUMER, Zmaga, 1986: Die Volksmusikinstrumente in Slowenien, HEVI, I/5, Ljubljana
- KUNZ, Ludvik, 1974: Kunz, Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei, HEVI, I/2, Leipzig
- KURET, Niko, 1965: Praznično leto Slovencev, I. Celje
- KLIER, Karel Magnus, 1956: Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen, Kassel und Basel
- KUMER, Zmaga, 1983: Ljudska glasbila in godci, Ljubljana
- KURET, Primož, 1973: Glasbeni instrumenti na srednjeveških freskah na Slovenskem, Ljubljana
- OMERZEL-TERLEP, Mira, 1994: Ljudske lajne – inštrumentalni predhodniki sodobnih računalnikov, Glasba v tehničnem svetu – Musica ex Machina – Die Music in der Technischen Welt, Ljubljana
- OMERZEL-TERLEP, Mira, Terenski zapisi, 1980-1994
- PLETERSKI, Maruša, 1987: Železnice v Bohinju, Bohinjski zbornik
- PLETERŠNIK, Maks, 1894–1895: Slovensko-nemški slovar, Ljubljana
- REMNANT, Mary, 1978: Musical Instruments of the West, London
- PRÄTORIUS, Michael, 1619: Syntagma musicum, II., De Organographia
- SACHS, Curt, 1962: Reallexikon der Musikinstrumente, Hildesheim
- SÁROSI, Bálint, 1967: Die Volksmusikinstrumente Ungarns, HEVI, I/1, Leipzig
- SCHICKHAUS, Karl Heinz, 1981: Über Volksmusik und Hackbrett in Bayern, München – Wien – Zürich
- STANONIK, Marija, 1992: Goriška Brda in umetnost besed, Etnolog, 2/1, LIII, Ljubljana
- ŠTREKELJ, Karel, 1895–1923: Slovenske narodne pesmi I–IV, Ljubljana Tritonus, zgoščenka s knjižico, (brez letnice).
- TOMAŽIČ, Tanja, 1992: Glasbena omara, Etnolog 2/2, LIII, Ljubljana
- HEVI – Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente, Leipzig

BESEDA O AVTORICI

Mira Omerzel Terlep, dipl. etnologinja in dipl. muzikologinja, deluje kot svobodna umetnica in raziskovalka slovenske kulturne dediščine. Kot poustvarjalka in vodja ansambla Trutamora Slovenica ter potujoča pedagoginja oživlja in rekonstruira slovensko ljudsko glasbo in jo koncertno predstavlja kot kustodinja etnomuzikološkega izročila širom po svetu.

Njeno raziskovalno delo in razprave so posvečeni predvsem ljudskim glasbilom in pesmim (razprave in serija gramofonskih plošč in zgoščenk z etnomuzikološkimi komentarji Slovenske ljudske pesmi in glasbila, I-II, Beograd-Ljubljana, 1982-1985, Zvočnost slovenskih pokrajin, III-IV, Ljubljana, 1987-1991, Der bleiche Mond/Bledi mesec, München, 1991, serija televizijskih dokumentarnih oddaj Slovenska ljudska glasbila in godci, I-IX, TV Slovenija, 1980-1984), zvočni identiteti slovenstva, vplivu zvoka na človeka in odnosu med človekom in živaljo (Konji naše pravljice, 1996).

ABOUT THE AUTHOR

Mira Omerzel-Terlep has a degree in ethnology and musicology and is a free lance artist and researcher of the Slovene cultural heritage. She leads the ensemble Trutamora Slovenica and performs with it, acting as an itinerant educator, reviving and reconstructing Slovene folk music. Through her concerts she promotes the Slovene musical heritage and acts as a curator of the ethnomusical heritage by performing in concerts all over the world.

Her research work and articles are primarily dedicated to folk instruments and songs (a series of gramophone records and compact discs with ethnomusical commentaries Slovene folk songs and instruments, I-II, Belgrade-Ljubljana, 1982-1985, The Timbre of the Slovene Landscapes, III-IV, Ljubljana 1987-1991, the compact disc "Der bleiche Mond/Bledi mesec", Munich, 1991; a series of television documentaries on Slovene folk instruments and musicians, I-IX, TV Slovenia, 1980-1984); her further main interests are the sound identity of the Slovenes, the influence of sound on man, and on the relationship between man and animal (Konji naše pravljice, 1996).

SUMMARY

FROM LYRE TO BARREL-ORGAN

The historical evolution of the musical instrument and automatic organs

The hurdy-gurdy, a musical instrument and later sound source or automatic instrument, marks the beginning of the history of mechanised musical instruments. It was derived from its medieval predecessor, the *organistrum*, an instrument whose development was based on even older technical and sound-related inventions and cultures. Predecessors of automatic instruments were the hurdy-gurdy (German: *Drehleier*) and the barrel-organ (*Drehorgel*). The development of mechanised musical instruments reached its peak with the automatic organ (*Leierkasten*, *Polyphon*, *Orchestrion* and the like) in the 19th century. In Slovenia they were mainly imported from Vienna and Prague (the Klepetař company). Slovenes use the general expression *lajna* for all varieties of the large family of hurdy-gurdies, barrel-organs and orchestrions, though in individual areas other names have been preserved: *kosten* or *lajer kosten*, *drehorgel*, *klepetaš*, *muska* or *škrinca*, as well as *lejla*, *najna*, *tonga* or *lejra*.

At the turn of the century several types of hurdy-gurdies and barrel-organs were common in Europe (and also in Slovenia) which belonged to two major families: the actively played hurdy-gurdy on which melodies are played accompanied by drone strings (the small hurdy-gurdy - *Drehleier*) and the barrel-organ with grooved cylinders or perforated plates and tapes. The latter can be further divided into *little barrel- organs* (*Drehorgel*) with pipes that are sounded by cranking a wheel and the *large and small automatic musical instruments: Leierkasten, orchestrions, polyphons, musical pictures and musical boxes*.

The first sources that mention hurdy-gurdies in Slovenia go back to the 17th (the dictionary *Dictionarium carniolicum*) and 18th century (B. Hacquet, *Abbildung und beschreibung der südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*) and refer to their use in Carniolia and Čičarija (Istria). Slovene sources also make mention of duets of a hurdy-gurdy and bagpipes as accompaniment to dancing, indicating that the musical practices which were most popular in neighbouring european countries were common in Slovenia too.

In Slovene folk songs the hurdy-gurdy is mentioned in ballads (see K. Štrekelj, F. Marolt) about Bluebeard and knight Ulinger who in songs of later date appears as a Gypsy (or impoverished person, perhaps beggar) and seduces girls by playing the hurdy-gurdy and singing. This indicates that it was customarily to sing while playing the hurdy-gurdy as it was then not only possible but also fashionable with the actively played hurdy-gurdies (*Drehleier*) accompanied by drone strings. In folk songs the hurdy-gurdy always "sings quite nicely".

In 1902 the probably last musician to play the hurdy-gurdy or barrel organ (unfortunately, the sources do not provide exact information as to which type of

instrument) in the Slovene ethnic territory died. The register of deaths of the municipality of Črna na Koroškem indeed refer to Johann Pukl as a hurdy-gurdy (or barrel-organ) player and itinerant musician. In neighbouring Austria the last hurdy-gurdy musician is supposed to have died in 1904 (see K. M. Klier). The actively played hurdy-gurdy was an important musical instrument of medieval itinerant musicians and later of beggars. Sources and reports from the Slovene ethnic territory strongly indicate that this was also true of itinerant musicians and beggars in Slovenia.

The number of beggars increased substantially under the Austro-Hungarian empire when Slovenes too served in the army. War-invalids were given small portable automatic barrel-organs as a kind of discharge compensation; they were to make a living by playing them in villages and towns, that is as beggars. During the period of Napoleonic rule the (military) authorities acted likewise. In the course of centuries the barrel-organ thus came to be a symbol of poverty and begging, of something dirty and shabby.

At the turn of the century small portable barrel-organs became gradually extinct and made way for large automatic organs, imported to the Slovene ethnic territory by prosperous inn-keepers and tradesmen. They were used to attract local workers to the inns in the environs of Bohinj (during the construction of the Bohinj Railroad) in Jesenice (ironworks), Kropa (a wrought-iron centre), in the crafts and ironworks centres in Poljanska and Selška Valleys, the settlements around the mines and ironworks of Koroška (Črna, Mežica, Prevalje, Ravne), the collieries of Zasavje (Hrastnik and Trbovlje), the towns of Ljubljana, Maribor and Kranj, the crafts centre of Radovljica, the mining town of Idrija, and probably also elsewhere (my research was largely centred on Gorenjsko and partly included also Koroška, Štajerska and Notranjsko). It is from these areas that the majority of preserved specimens of barrel-organs and automatic organs stem.

An automatic organ that was originally in Dravograd (and is now kept in Naklo) bears three inscriptions: "Musik-Automat Kallioph", (next to the slot for the coins which activate the instrument's mechanism) "1 Kreuzer" (later these slots for 1 kreuzer or 10 hellers were adapted to accept dinar coins) and "Theodor Fehrenbach, Uhrmacher, Marburg a/d Drau". The last inscription might mean that a maker of barrel-organs was based in Slovenia or that he was a retail seller. Unfortunately, there is no way to answer this question; furthermore, my research was undertaken at a time when barrel-organs were no longer used and the major part of the gathered information does not allow a broader view or conclusions on the role and musical function of barrel-organs in Slovenia. The mechanisms of preserved automatic organs are as a rule damaged and a musical analysis is therefore not possible. The rare programming cards that have been preserved, however, indicate that the barrel-organs (orchestrions) in Slovenia played the melodies that were fashionable in Europe in the past century (Strauss' great successes like The Blue Danube, Tyrolean, Bavarian and Bohemian waltzes and

polkas, patriotic tunes as well as hymns of praise to the Austrian-Hungarian Empire). Some of these tunes are still on the repertoire of Slovene accordion players of the older generation.

In memory (or perhaps in derision) of the once popular hurdy-gurdy, carnival masks in Koroška, Poljanska Valley, around Hrastrnik, in Dolenjsko and in Slovenske gorice portray a "wheeled hurdy-gurdy", that is a musician in a box.

RESUME

238 DE LA LYRE À L'ORGUE DE BARBARIE

L'évolution de l'instrument, de la forme médiévale de type actif au précurseur instrumental de l'ordinateur contemporain

La vielle fut un instrument et plus tard un automate musical, orgue de Barbarie, qui est à l'origine de l'histoire des machines musicales. Elles se sont développées à partir de leurs prédécesseurs médiévaux (*organistrum*), dont les sources remontent aux inventions techniques et sonores des cultures anciennes. Les prédécesseurs des automates musicaux sont les orgues tournants (*die Dreihleier*) ainsi qu'un autre type d'orgues tournants (*Drehorgel*). Les automates musicaux ont connu l'apogée de leur développement sous la forme de l'automatophone (*types Leierkasten, Polyphon, Orkestrion* etc.) au 19ème siècle. Ils sont arrivés chez nous surtout en provenance de Vienne et de Prague (entreprise Klepetaš). La langue slovène a un nom commun pour tous les types de la famille des veilles, des orgues de Barbarie et des automates musicaux: c'est *lajna*. Dans certaines régions nous avons conservé aussi les noms comme: *kosten* ou *lajerkosten, drehorgel, klepetaš, muska* ou *škrinca*, et aussi *lejla, najna, tonga*, ou *leira*.

A cheval sur les deux siècles, l'espace européen (et l'espace slovène également) a connu plusieurs types de vieilles, qui appartiennent à deux grandes familles. La première, c'est la forme active des vieilles - avec elle, on peut jouer les mélodies tout en s'accompagnant aux cordes accordées au faux bourdon (*die Dreihleier*). La deuxième famille, ce sont les automates musicaux, orgues de Barbarie, avec les cylindres à clous ou les planches perforées et les rubans. Ces derniers peuvent encore être divisées en des "*petites orgues de Barbarie tournants*" (*die Drehorgel*) à un mécanisme à flûtes, qui fonctionne quand on tourne la manivelle et les petites et les grands automates musicaux *Leierkasten, Orkestrions, Polyphones, les images chantantes ou les boîtes musicales*.

Les premières deux sources qui mentionnent les vieilles remontent au 17ème siècle (le dictionnaire *Dictionarium carniolicum*) et au 18ème siècle (B. Hacquett, *Abbildung und beschreibung des südwest und östlichen Wenden, Illyrer und Slaven*) et témoignent de l'existence de vieilles en Carniole ainsi qu'à Čičarija en

Istrie. Les sources slovènes mentionnent la vielle en duo avec les cornemuses, qui accompagnent les danses. On y voit donc la parenté avec la pratique de l'interprétation musicale la plus populaire dans les pays voisins européennes.

Dans la chanson populaire la vielle est souvent mentionnée dans les chansons de type balade (notes de K. Štrekelj, F. Marolt) sur le chevalier Barbebleue ou Ulinger, qui dans les chansons plus jeunes apparaît sous les traits d'un tzigane (pauvre, mendiant?), qui avec sa vielle et son chant séduit les filles. C'est une preuve de la pratique du chant accompagné de la vielle, qui à l'époque était possible et populaire avec le type actif des vielles (*drehleier*) accompagnées au faux bourdon. Dans toutes les chansons populaires "la vielle chante très bien".

Dans le registre des morts de Črna na Koroškem on peut voir qu'en 1902 s'achève la carrière du musicien de petite vielle manuelle du type *drehleier* ou *drehorgel* (hélas les sources ne mentionnent pas exactement de quel type d'instrument ou automate il s'agit), probablement le dernier joueur de vielle ambulante "Drehorgelspieler", Johann Pukl, qui a joué dans le territoire ethnique slovène et autrichien. Selon K. M. Klier, le dernier joueur de vielle en Autriche est mort en 1904. La vielle de type actif était un instrument important pour les musiciens médiévaux ambulants, puis pour les mendiants. Selon les sources et les rapports, cette information est applicable au territoire ethnique slovène aussi.

Le nombre des mendiants avait augmenté surtout à l'époque de l'empire austro-hongrois, sous lequel les Slovènes faisaient leur service militaire aussi. Les invalides de guerre recevaient pour rente un petit orgue de Barbarie portable (automate), qui leur a permis de survivre, ou plutôt de mendier, en se déplaçant d'une ville à l'autre. Les autorités napoléoniennes ont pratiqué la même chose. Donc, à travers les siècles, l'orgue de Barbarie est devenu un synonyme de pauvreté, de saleté, de mendicité...

A cheval sur les deux siècles, les petits orgues de Barbarie manuels laissent place aux grands automates musicaux, importés dans le territoire slovène surtout par les propriétaires d'auberges et par les commerçants. C'était pour eux le moyen d'attirer dans leurs locaux la classe ouvrière, surtout dans les alentours de Bohinj (durant la période de la construction du chemin de fer), à Jesenice, Kropa, Selška et Poljanska dolina, dans la région des mines (Hrastnik, Trbovlje), ainsi que dans les villes de Ljubljana, Maribor, Kranj, Radovljica Idrija et sûrement dans d'autres endroits (j'ai fait mes recherches surtout dans la région de Gorenjska, partiellement en Koroška, Štajerska et Notranjska).

Ce sont les lieux dans lesquels se sont conservés jusqu'à nos jours de nombreux exemples d'orgues de Barbarie et d'automates musicaux.

Inscription sur l'orgue de Barbarie de Dravograd (qui se trouve actuellement à Naklo), "Musik-Avtomat Kalliopf", est accompagnée de la mention "1 Kreuzer" à côté de la fente pour la monnaie qui peut activer le mécanisme. On trouve aussi une autre inscription "Teodor Fehrenbach, Uhrmacher Marburg a/d Drau". Cette inscription pourrait signifier le nom de l'artisan qui a fabriqué cette machine

chez nous. Ou seulement le vendeur? Hélas on ne peut pas le savoir. J'ai commencé ma recherche sur les orgues de Barbarie à l'époque où ces derniers ne s'utilisaient plus. La plupart des données est insuffisante pour pouvoir expliquer et déduire d'une manière plus large le rôle et la fonction musicale des vielles chez nous. La plupart de mécanismes des orgues de Barbarie conservés sont malheureusement hors d'usage, une analyse musicale n'est donc plus possible. Quelques rares cartes de programmation qui sont conservées prouvent que, grâce aux orgues de Barbarie, l'on a importé les airs populaires européennes de l'époque (les grands succès de Strauss, comme p.ex. Sur le beau bleu Danube, les valse et les polkas tyroliennes, bavières et tchèques, les airs patriotiques de l'empire austro-hongrois). Quelques unes de ces mélodies ont été reprises par des accordéonistes slovènes de la vieille génération.

Comme souvenir des orgues de Barbarie populaires d'autrefois, on retrouve aujourd'hui, pendant le carnaval en Carinthie, dans la vallée Poljanska, aux alentours de Hrastrnik, à Dolenjska et à Slovenske gorice, les masques qui poussent devant eux l'orgue de Barbarie: c'est le musicien qui est caché dans une boîte.